प्रवेश सं०

विषयः धर्मशास्त्रम्

क्रम सं०

नाम तिथि निर्णय सारः (मदन पारिजातः)

ग्रन्थकार मदनपाल.

पत्र सं० १-५२

श्लोक सं०

अक्षर सं० (पंक्तौ) ३९

पंक्ति सं० (पृष्ठे) ८

आकार: ए. ५. x ८.८.

लिपि: दे. ना.

सं.१६९७

आधार: आ.

वि० विवरण पू.

पी० एस० यू० पी०—७७ एम० सी० ई०—१६५१—५०,०००

आ. - १५८

13893

Indira Gandhi National Centre for the Arts

११

४०२

तिथ्यानीर्णय मदनपारीजात

[illegible] (गो)

नं २६८६

Indira Gandhi National Centre for the Arts

ॐ श्रीवासुदेवाय नमः॥ ॥ [illegible] द्विपस्य च्युतानेकयपर्यायवपुषे नमो विघ्नेशाय
विघ्नघ्नपरिष्ठाय महसे ॥ [illegible] आदुर्भावस्थितिलयानिमायासरवनाविनोदाय कार्य
प्रणतफलसिद्धि प्रतिभुवे ॥१॥ प्रकोष्ठवलककुंडलस्तवककंठगंडस्थलं महार्हमणि
सी१ मासलीमकृतांकुरश्यामलं । करांकुरुणां सदा कलितपंचषाद्यकर्मै महः किमपि मो
हनैकपरं शाशवं केशवम् ॥२॥ कौतुकेन तागसिनुषापत्नुषीसुवाणा कुंठीकृताधरसना
१ द्विनियं त्राणेन । मौननमानमधिगच्छतियाद्दारुसापार्श्वतीहरविमक्तनुः शिवं व ४ ३॥ १
श्रस्ति [illegible] विभवापगतप्रसस्ति विस्तारिणी भुवि शाक्यविपवाडवाज्ञी ॥ [illegible] तिविश्व
विदिता नगरी [illegible] पल्ली [illegible] नाभिपुरता स्थिदिविपियस्याः ॥४॥ तामुत्तरायमुनातटदेश

[illegible] अकाप्युत [illegible] दनु [illegible] नगरीगरिष्ठा । यस्यामनल्पविभवोपचिताचन्द्रपुष्ठकान्त्रयमहितकीर्ति
पुषामहीशा [illegible] अस्मिन्नमूहेमरठाक्कुरकुलांकुरा वाबुधाचमूरस्युमको त्रिग्रुप्रकाश ॥ ५ ॥ गो
वैः सदा हि दिग्धतागुणासा [illegible] विष्टः सोरनपालनपतिर्भुविनेकरत्नौ ॥६॥ तस्यात्मजोभून्नहपाल
इति प्रसिद्धः सिद्धांगनाजनसमाजसमिद्धकीर्तिः दानेनयः सुकृतिना त्रिपतिश्चदत्तसेन
ववैन्यसदृशः प्रतिनृपतीनां ॥७॥ सुतोस्य जातः सुकृताव्रतस्य नतस्य कस्मिन्सदृशावभाव ॥
यमस्खलत्सत्यमवनुयताता नाम्नाहरिसिंह इति व्यधत्त ॥८॥ तस्यात्मजोभूदतुलप्रतापः
साधारणो भूमिपतिर्वदान्यः ॥ अभूतपूर्वमिवनाखुराणा मजोगपघाज गतिस्वकीर्ति ॥
यस्मिन्नसाधारणधैर्यशौर्यमौनीयसौंदर्यगुणा कवयो गिरं [illegible] मीमानुजासिबुनाज
स्मराश्चसाधारणतां निजत ॥१०॥ लक्ष्मीलक्ष्मणवती विबाचविबुबाहारस्य हारस्य च

त्यातिरोधिमपाश्यपाविता॥१॥रत्नं द्युरस्यबुर्दस्यचतुर्भी॥लक्ष्मीसोमसौचवत्सर्हीडी॥रपिंडीयमा
यस्यतान्तुविनिर्नित्यनु दिनं सन्मूर्तयर्को त्रयश्च॥१॥विंबाधिदाविनुक्की॥तेमहाचिताय्यी
कवापरश्चतथैवविद्याद्मिछुश्रीकीनाशपाशवपवद्धविमोचनायी॥तीथैत्रयं करविमुक्तिमवी
सी॰४॥ कारघ४॥१२॥महीयतस्तस्यमहानुनावोसुतावभूतासुकृतान्वतस्य॥आद्योमहाजाक्षसाह
जकुनामातदासवःश्रीमदनोहितायः४॥१३॥अपारदःस्मिद्धरसोजनानामनन्त्रवर्षिविनवो २
षचीनां॥अनन्तकोमध्यपुरहारिपूर्णमासीदसोसीसहजो॥विनाय४॥१४॥अस्यानुजःश्री
मदनानुनामावाम स्वरूपतावस्मृताय४॥राघानुपाक्षु॥क्षियद्विपक्षा॥ [illegible] कतानसमासुतोमृत॥१५॥
विसानुनभुवमनतदीयविद्यास्सुरेषुक्तिदसाख्यौ॥यस्याववतंत्रयमा॥वितानंदमंडलेमंडल
मकमात्ते॥१६॥परिशीलयताकलाकलापंविविवानननवमूरिशःपवंधान्॥मदननमहानुताथ
येनप्रथितानूतनभोजराजकीर्तिः॥१७॥ [illegible]

यःकृपाणारामयंगमायतपनान्निःसार्निर्वघांसो॥कृत्वाबवकीर्त्तिमिकामदी इशन्मूर्तिमदनो॥१८॥एत
स्मिन्नवनीतलेकलियुगेयेनाधुनाभूयसीव्यद्धिं प्राप्यसमस्तलोकमहितेदीनादिभिः कम्मभिः॥१९॥
बमोविसमतवाच्छतादिविरहंमूर्मीमुजामग्रणीःसश्रीमान्मदनस्तनोतितिथिषुप्राप्येसतानिर्णयम्॥२०॥
यद्यपिसंतिचरित्र्यांपरःशतास्सूरिमंडलीरचिताः॥तिथिनिर्णयास्तथापिस्फुटमप्रदिष्टे॥वनिर्णि
यात्रस्थे॥२१॥नखलान्नुइश्यमयाविहितात्रनिर्णयस्के॥२२॥नखलुकदाविल्लस्तुनसहजंवि
जहातिदुःसहंरोधं॥२३॥श्रुतिस्मृतिपुराणानिप्रयत्नेनावयथामति॥तिथिनिर्णयसारायमुद्धतः
प्रथतीभुवि॥२४॥तत्रप्रथमंतावत्सामान्येनसर्वतिथिषुनिर्णयेप्रस्तूयते॥तत्रद्विविधातिथिः॥
शुद्धविद्धभेदात्॥शुद्धासुतिथिषुसर्वेषामविप्रतिपत्तिरेव॥अतोविद्धातिथिर्विचार्यते॥सापुनः
द्विविधा॥समावृद्धिगामिनीह्रासवतीचेति॥॥तथाचोक्तमुशनसा॥खर्वोदर्पस्तथाहिंसात्रिविधं

तिथिलक्षणं। चर्माचर्मविशादेव तिथिस्त्रेधा व्यवस्थितेति। खर्वो नाम तिथेः साम्यं दर्पो वृद्धिः हिंसा
क्षय इति। सर्वास्वपि तिथिषु यस्मिन्काले यत्कर्म दैवं पित्र्यं वा विहितं तत्तत्कालव्यापिनी तिथिर्ग्रा
ह्या ह्रासवृद्ध्योरकारणत्वात्। यदाह व्यासः। कर्मणो यस्य यः कालस्तत्कालव्यापि
स्मी०४ नी तिथिः। तया कर्माणि कुर्वीत ह्रासवृद्धी न कारणमिति। यदा तु तिथौ कर्मकालव्यापि
न्य तस्तदा तिथिसाम्यवृद्धौ पराह्णसंस्था ह्रासे पूर्वैव। यदुक्तं। खर्वदर्पौ परौ पूज्यौ हिं
३ सा स्यात्पूर्वकालिकीति। यदा तु कर्मतिथिरेकस्मिन्नहनि वर्द्धमाना परस्मिन्नल्या तदा व्याप्ति 3
सिद्धसमवायन्यूनसंख्यात्वमेव मुख्यमिति न्यायेन यस्मिन्नहनि वर्द्धिः सैव ग्राह्या। कृष्णपक्षे तु
तिथिसाम्येपि पूर्वैव ग्राह्या। वृद्धौ परैव। यदाह मार्कण्डेयः। शुक्लपक्षे तिथिर्ग्राह्या यस्यामभ्यु
दितो रविः। कृष्णपक्षे तिथिर्ग्राह्या यस्यामस्तमितो रविः। ननु कृष्णपक्षे तिथित्रयेप्यविशेषेणास्तं गामी
(सूर्यः कथं खर्वपक्ष एव वाच्यते॥ 3

अत्रोच्यते। सन्निहितपरित्यागे कारणाभावात्प्रथमोपस्थितः खर्वपक्ष एव वाच्यतो वाक्य
गौरवप्रसंगाच्च। ह्रासवृद्धी न कारणमिति ह्रासवृद्ध्योः सर्वतिथिविषयानुवादश्च। खर्वस्तु हि निर
वकाशः स्यादितीव तन्न तस्याभावाख्याविषयत्वेन शावकाशत्वात्। सोयं सर्वतिथिषु साधारण
निर्णयानुसरणीयः॥ अथ शुक्लकृष्णपक्षयोर्युग्मतिथिर्विचार्यते। यदा पूर्वेद्युस्तिथौ कर्मकाल
माभिव्याप्य न वर्त्तते तदापि शुक्लपक्षे विषमा तिथिः द्वादशी च पूर्वविद्धा प्रशस्ता। तत्र शुक्लपक्षे प्रति
पत्तृतीया पंचमी सप्तमी नवमी त्रयोदशी पूर्णिमा द्वादशी पूर्वविद्धा कर्तव्या। समा तिथिर्द्वि
तीयाद्युत्तरतिका परा ग्राह्या। तथा चाह वाग्यायनः। युग्माग्नियुगभूतानां षण्मुन्योर्वसु
रन्ध्रयोः। रुद्रेण द्वादशी युक्ता चतुर्दश्याथ पूर्णिमा। प्रतिपद्यप्यमावास्या तिथ्यो
र्युग्मं महाफलम्॥ एतद्व्यस्तं महादोषं हन्ति पुण्यं पुराकृतमिति। युग्मं द्वितीया अग्निस्तृतीया॥

Indira Gandhi National Centre for the Arts

पुगे चतुर्थी॥ भूतं पंचमी॥ षट् षष्ठी॥ मुनिः सप्तमी॥ वसुरष्टमी॥ रंध्रं नवमी॥ रुद्र एकादशी॥ प्रतिपद
आ॰श॥ मावास्या युग्मं॥ चतुर्दशी पौर्णमासी युग्मं महत्फलं॥ इत्यादिना अभिशुक्लपक्ष युग्मानि॥ तत्र द्वि
ता। कृष्णपक्षे प्रतिपद्द्वितीयादि युग्मविशेषकथनाच्च॥ शुक्लपक्षे दशमी नवम्या युता वा
कार्या। यदाह। संपूर्णा दशमी कार्या मिश्रिता पूर्वया यथा॥ संपूर्णा [illegible] कृष्णपक्षस
र्वं वैना॥ यथाग्रे॥ पूर्वयाथ प्रतिपन्नान्न परविद्धा एकादशी॥ भूतो गता दशगा कृष्णपक्षे नि
४ मग्नमुत्रयाणाय युता॥ अन्यनेषे॥ शुक्ले त्रयोदशी न द्वादश्या युता न कर्तव्या॥ तथा न्याह यमः॥ त्रयोद ४
शी तु कर्तव्या द्वादश्या सहिता मुने। न च पूर्णा तथा मन्ये महादोषमहानि पुराकृतानि। तत्र च नाम द्वि
दिनयुग्मतया॥ व्यक्तयनेन महादोषफलं स्मर्यते॥ नन्वत्र कश्चिद्दोष एकादश्यां द्वादशी। त्रयोदशी युग्मापन्ना
मतं। यदि दं महादोषं त्वमुक्तं नादित्यकारणं॥ द्वादश्याः कर्मादिविधौ न त्रयोदशी अन्यत्र। अन्यथा प्रयोजनं वा
पूर्णं ३ इयमत्यंते वा यति॥ ॥

कृष्णपक्षे तु तिथिमाति। प्रतिपत्प्रभृति एकादश्यन्ता परयुता न। यो सभा तिथिर्द्वितीयादि
पूर्वा याह्या॥ यच्छुक्लपक्षे विन॥ प्रतिपत्सु द्वितीया स्या द्वितीया प्रतिपद्युता। चतुर्थी सं
युता याच सा तृतीया फलप्रदा॥ पंचमी च प्रकर्तव्या षष्ठ्या युक्ता च नारद॥ कृष्णपक्षे अष्टमी
त्वकृष्णपक्षे चतुर्दशी॥ पूर्वविद्धा तु कर्तव्या परविद्धा न कस्यचित्॥ दशमी चैव कर्तव्या स
दुर्गा द्विजसत्तम॥ दुर्गा नवमी षष्ठ्यष्टमी अमावास्या कृष्णपक्षे त्रयोदशी॥ एताः परयु
ताः पूर्वाः पराः पूर्वयुतास्तथेति॥ अत्र कृष्णपक्षे त्रयोदशी तिथि कृष्णपक्षे सवचनस्य यास्य॥
एवं चाष्टमी षष्ठ्याः॥ तथा पंचमी तु प्रकर्तव्या षष्ठ्या युक्ता च नारद॥ कृष्णपक्षे अष्टमी नवतिथ्या
वचनात्पूर्वयुत या गच्छति। तदा द्वादशी विद्धे त्रयुक्ते कृष्णपक्षे तयाविशुद्धे विगाढे
वचनाभावात्। चतुर्थी संयुता या च सा तृतीया फलप्रदेत्यादि युग्मशुक्ल चतुर्थी तृतीया युग्म
त्वादिव शक्यापादनात्। अयम। ननु द्वितीयादि युग्मानामेव पक्षद्वयगतानां प्रशस्तत्वा
द्वासहद्विभांतिथ्यः प्रशस्तत्वचनं यत्र विशेषाभावादिति चेत्। नप्रतिमीवत्सरित्वादिष्टा द्वादे

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

युगांचतुर्थी॥भूतंपंचमी॥षट्षष्ठी॥मुनिःसप्तमी॥वसुरष्टमी॥रंध्रंनवमी॥रुद्रएकादशी॥प्रतिपद
मावास्यायुग्मेनचतुर्दशीपौर्णमाशीयुग्मेनसहपठितत्वादेतानिशुक्लपक्षयुग्मानीतिप्रतीय
श्री॥ ते।कृष्णपक्षेप्रतिपद्द्वितीयादियुग्मविशेषकथनाच्च।शुक्लपक्षदशमीनवम्यायुतावा
कार्या।यदाह।संपूर्णादशमीकार्यामिश्रितापूर्वयाथवा।संपूर्णाविंडसंचयाच्छुक्लपक्षस
वंदिनी।यच्च।पूर्वयाथचरतिपक्षांतरपरिग्रहस्तुएकादशीयुतांगभूतदशमीकभक्तनिय
४ मसद्भयापरयुताया असंभवे।शुक्लात्रयोदशीतुद्वादश्यायुताकर्तव्या॥तथाचाहयमः॥त्रयोद ४
शीतुकर्तव्याद्वादश्यासहितामुने।ननुएतद्व्यस्तंमहादोषमहन्निपुराकृतमितवचनेनपूर्वा
दितयुग्मवैपरीत्यकथनेनमहादोषत्वंस्मर्यते।तत्कथंदशम्येकादश्योर्द्वादशीत्रयोदश्योरपियुग्ममुपपन्नं
मतं।यदिदंमहादोषत्वमुक्तं।तदिदमेकादशीद्वादश्योःकर्मामिश्रेत्यनतुदशमीत्रयोदश्योः।अन्यथापूर्वोक्तवाक्य
पुराणे३ इयमत्यंतेवाच्यते॥ ॥

कृष्णपक्षेद्वितीयमातिथिः।प्रतिपदमन्तिकाएकादशीपरयुताकार्यासमातिथिर्द्वितीयादिका
पूर्वायाह्या॥यदुक्तमापस्तंबेन॥प्रतिपत्सुद्वितीयास्याद्वितीयाप्रतिपद्युत।चतुर्थीसं
युतायाचसातृतीयाफलप्रदा।पंचमीचप्रकर्तव्याषष्ठ्यायुक्तावनारद।कृष्णपक्षेष्टमी
वैवकृष्णपक्षेचतुर्दशी।पूर्वविद्धातुकर्तव्यापरविद्धानकस्यचित्॥दशमीचैवकर्तव्यास
दुर्गाद्विजसत्तम।दुर्गानवमीषष्ठ्यष्टमीअमावास्याकृष्णपक्षेत्रयोदशी।एताःपरयु
ताःपूज्याःपराःपूर्वयुतास्तथेति।अत्रकृष्णपक्षेत्रयोदशीतिकृष्णपक्षसंबंधस्त्रयोदश्या
एवनाष्टमीषष्ठ्योः।तयोःपंचमीतुप्रकर्तव्याषष्ठ्यायुक्तावनारद।कृष्णपक्षेष्टमीचैवतिवा
क्यवलात्पूर्वयुतयोरेवग्रहणात्।नुद्वेणद्वादशीविद्धेदेतयुग्मेकृष्णपक्षेप्यविरुद्धेविरोधि
वचनाभावात्।चतुर्थीसंयुतायाचतृतीयासाफलप्रदेत्यादियुग्मेषुचतुर्थीतृतीयायुते
त्यादिवशब्दोपादानात्ज्ञेयम्।ननुद्वितीयादियुग्मानामेवपक्षद्वयगतानांप्रशस्तत्वा
द्ह्रासवृद्धिभ्यांतिथेःप्रशस्तत्वकथनंव्यर्थस्यादितिचेत्।नप्रतिसांवत्सरिकादिष्वाद्धादे

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

वृद्धिह्रासादिप्रशस्तत्वविधिः। नित्यनैमित्तिककाम्यैकभक्तनक्तोपवासनूपव्रतादौ द्विती
यादियुग्मानां प्रशस्तत्वविधिः। तथा च निगमस्मृतिः। द्वितीयादिकयुग्मानां पूज्यता नि
श्रीः॥ यमादिषु। एकोद्दिष्टादिवृद्ध्यादौ वृद्धिह्रासादिचोदना॥ ॥ इति श्रीकट्टारमल्लत्यादि
विनुदराजीविराजमानश्रीमदनपारिजातविरचिते तिथिनिर्णयसारे सर्वधर्मसाधार
णायुग्मतिथिनिर्णयः समाप्तः ४॥ ॥ अथ सर्वतिथीनामेकभक्तादिव्रतांगतया एकभक्ता
५ दितिथिर्निरूप्यते। तत्रैकभक्तलक्षणं। दिनार्द्धसमयेऽतीते भुज्यते नियमेन यत्। एकभ
क्तमिति प्रोक्तमतः स्याद्दिवैव हि। तदेकभक्तं मध्याह्नव्यापिन्यां तिथौ विधेयम्। मध्या ५
ह्नव्यापिनी या स्यादेकभक्ते सदा तिथिरिति स्मरणात्। तथा च बौधायनः। उदये तूपवास
स्य भक्तस्यास्तमये तिथिः। मध्याह्नव्यापिनी ग्राह्या एकभक्तव्रते तिथिः। अत्र पंचधा विभक्ते राम
दिने तृतीयो भागो मध्याह्नो गृह्यते। तथा च श्रुतिर्दिवसस्य पंच विभागान्दर्शयति। सूर्य
ते। आदित्यस्त्वेव सर्वऋतवो यदैवोदेत्यथ वसन्तो यदा संगवोऽथ ग्रीष्मो यदा मध्यंदिनो

म३

ऽथ वर्षा यदापराह्णोऽथ शरद्यदैवास्तमेत्यथ हेमंत इति। तथा च शतपथश्रुतिः। पूर्वाह्णो वै देवानां मध्यंदि
नो मनुष्याणामपराह्णः पितॄणामिति। तथा च स्मृतिः। त्रीणि मुहूर्तानि तावत् प्रातस्तावानेव तु संगवः। मध्याह्नः
त्रिमुहूर्तः स्यादपराह्णोऽपि तादृशः। सायाह्नस्त्रिमुहूर्तः स्यात्सर्वधर्मबहिष्कृत इति। अथवा पूर्वाह्णोऽर्धप्रहरः सार्द्ध
मध्याह्नोऽर्धप्रहरस्तथा। आ तृतीयादपराह्णः सायाह्नश्च तथापरमिति श्रुतिः। अत्र तिथिद्वयमध्याह्नव्यापित्वा
मेकभक्ते तिथावेकभक्तं कुर्यात्। यद्यपि त्रयोदशी घटिकामारभ्य चतुर्दशी घटिकां यावन्मध्याह्नस्त
थापुनरस्मिन्घटिकात्रयकं मध्यम। दिनार्द्धसमयेऽतीत इति वचनस्यानर्थक्यप्रसंगात्। यदा तु पूर्व
दिनार्द्धे निर्घटिकात्रयावलंबस्य च्छायनदिने मध्याह्नादूर्ध्वमप्येकभक्तातिथिर्दृश्यते तदा तस्यामेक
भक्तं कार्यं मध्याह्नव्यापिन्यामेव तिथावेकभक्तविधानात् बहुमुख्यकर्मकालव्यापित्वाद्यायस्य विहि
तः कालः कर्मणस्तदुपक्रमो विद्यमानो भवदंगीनां ज्ञातापक्रमेणाप्लीतिवचनानुरोधात्। यदा तु
अपि तिथौ मुख्यकर्मकाले कदेशमपि न व्याप्नुतः पूर्वा तिथिर्गौणिकदेशं व्याप्नोति तदा पूर्वैव ग्राह्या॥

Indira Gandhi National Centre for the Arts

मुख्यकालाव्याप्तित्वेकर्मकालस्पर्शनात्। यदातुदिनद्वयेपिकर्मकालव्यापिनीएकभ
क्ततिथिःतदायुग्मादिवाक्यनिर्णयः। तस्मात्सुमयवचनानुरोधेनात्रघटिकात्रयएवयुक्तं॥
श्रीः अथचैकभक्तकालःस्वतंत्रैकभक्तविषयः। अनयंतांगभूतमेकभक्तंविहितकालेविध
यं। उपवासानुकल्पभूतमेकभक्तमुपवासतिथावेवविधेयं। ततश्चदिनार्द्धादुपरितनाम्
ध्याह्नोमुख्यःकालः ततःपरमस्तमनावधिर्गौणः। मध्याह्नव्यापिनीग्राह्या। तत्रोपवासासमर्थ
६ स्यभक्तविधानात्। अतउपवासदिवसएवनक्तंकार्यं। प्रदोषस्तुस्कंदपुराणोक्तोग्राह्यः। उ ६
दयात्प्राक्तनीसंध्याघटिकात्रयमुच्यते। सायंसंध्या त्रिघटिकाअस्तादुपरिभास्वतः॥
त्रिमुहूर्तःप्रदोषःस्याद्रवावस्तंगतेसतिइति। एवंषड्घटिकात्मकेप्रदोषेएकभक्तवद् रामः
नक्तघटिकात्रयेणैवयुक्तमिति। यदुक्तं॥ चत्वारिमाणिकर्माणिसंध्यायांपरिवर्जयेत॥ ॥

चाके २ व त

आहारंमैथुनंनिद्रांस्वाध्यायंचचतुर्थकमिति। तदेतत्परीक्षाज्ञमत्वादसमंजसमिवप्रतिभाति। अ
त्रमुख्यसंध्यायाएवग्रहणात्। अहोरात्रयोःसंधिरादित्यार्द्धमंडलोपलक्षितःकालोमुख्यसं
ध्या। तस्यचाल्पत्वेनसंध्याकालप्रयुक्तविधिनिषेधयोर्नपर्याप्तइतितत्समीपवर्त्तीपूर्वःपरो
वाकालोगृह्यते। सचयाज्ञवल्क्यादिमुनिप्रणीतोग्राह्यः। जपन्नासीतसावित्रींप्रत्यागाता
रकोदयात्॥ वचनांतरंच। नक्षत्रदर्शनात्संध्यासायंतत्परतःस्थिते। तत्परारजनीज्ञेयातत्र
धर्मान्परित्यजेदित्यस्तमयमारभ्यनक्षत्रदर्शनावधिमुख्यः। संध्याकालः। तत्परःसायंसंज्ञकः
कालः। तदनुरजनीति। तथाप्रातःकालोपिदर्शितः। संध्याप्राक्प्रातरेवहितिष्ठेदासूर्यदर्श
नादिति। किंचिदालक्ष्यनक्षत्रकालात्सूर्योदयांतः। तत्रमुख्यसंध्याकालेसंध्याप्रयुक्तवि
धिनिषेधयोरनुपादानेयुक्तेनपारिभाषिकेघटिकात्रयात्मकेसंध्याकालेमुख्यसंभवति॥
गौणस्यान्याय्यत्वादितिकिमर्थं। तर्हिघटिकात्रयात्मकसंध्याकालःपरिभाष्यते॥ अत्रब्रूमः॥ ५।

स्त ५

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

मुख्यसंध्याकालादुपरि यस्त्ववर्त्तते संध्यागर्ज्जितादितन्निमित्तप्रतिषेधार्थमिति। अस्तु
वा परिभाष्यते। घटिकात्रयरूपे संध्याकाले भोजननिषेधस्तथापि न तत्र नक्तव्रतनिषेधः।
तस्य रागप्राप्तभोजनपरत्वात्। किंतु नक्षत्रदर्शनेन नक्तव्रतार्थेन भोजनविधिना स बाध्यते।
श्रीः॥ तस्य पुरुषार्थत्वात्। तथा पुरुषार्थाहिंसानिषेधो यागार्थेन पशुहिंसाविधिना बाध्यते॥
तथा भविष्यपुराणे। नक्षत्रदर्शनान्नक्तव्रतनिषेधः। विधिपरं वचनम्। मुहूर्तोनं दिनं नक्तं
७ प्रवदंति मनीषिणः। नक्षत्रदर्शनान्नक्तमहं मन्ये गणाधिप इति। अत्र वचनेन नक्षत्रद
र्शनादिति दिग्ज्ञेयगपंचम्याल्यप्पेगापपंचम्या नक्षत्रदर्शने जाते नक्तव्रतविहितं भोजनं ७
विधीयते। यदा तु दिनद्वयेपि प्रदोषव्यापिनी नक्ततिथिर्न लभ्यते नक्ततिथिमध्ये दिवा रामः
नक्तं कार्यं। तथा स्कंदपुराणे॥ प्रदोषव्यापिनी न स्याद्दिवा नक्तं विधीयते। आत्मनो द्विगु
णच्छायां मंदीभवति भास्करे॥ तन्नक्तं नक्तमित्याहुर्न नक्तं निशि भोजनम्। एवं ज्ञात्वा त

तो विद्वान्स्नात्वा तु मुनिश्रेष्ठः। कुर्यान्ना कुर्वतो नक्तफलं संभवतीति निश्चितमिति। तथान्यादित्यवारासे
रात्रिभोजननिषेधस्य रागप्राप्तभोजनविषयत्वाद्विधिप्राप्तभोजनानिषेधासंभवेन रात्रावेव नक्तव्रतम्॥
कार्यमिति। तस्मान्नक्तव्रतस्य संप्राप्ते तत्कालव्यापिनी तिथिरिति दक्षस्मरणात्। दिनद्वये प्रदोषे नक्त
तिथेरभावेपि दिवा नक्तं कार्यं॥ अथायाचिततिथिनिर्णयः॥ नास्ति याचितं यस्मिन्भोजने तदयाचितम्॥
अवाचनेवान्यव्यवहार्यविषयं अन्यवहार्यं वचनं वा। नक्तभोज्यलक्षणयवाक्यभेदात्। तथा च। यदाया
चितमन्यत एव लब्धमभ्यवहरिष्यामीति संकल्प्य मध्याह्ने नियमेन यद्भुज्यते तदयाचितम्। दिनद्वय
व्यापिन्यां तिथावयाचितं तिथिमध्याह्नमभिव्याप्य वर्त्तते तस्यामेकभक्तवदाचरणीयम्। एकभक्तरूपत्वा
दस्यापि॥ ॥इति श्रीकरमल्लेत्यादिविरुदराजीविराजमानश्रीमदनपालविरचिते तिथिनिर्णयसा
रे एकभक्तादिसर्वतिथीनां साधारणनिर्णयः॥ ॥अथोपवासतिथिनिर्णयः। तत्र युग्माग्नियुग
भूतानामित्यादिवाक्यं कर्मविशेषास्यवचनात्साधारणधर्मविषयता युज्यते। तथा चोपवासविषयत्व
मपि विरुध्यते। किंतु तद्विदुपवासविशेषविषयेणा बाध्यते क्वचिच्चापसंह्रियते। तत्र च प्रतिपद्यप्यमा
वि॰

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

वास्येतियुग्मवाक्येनयुक्ता प्रतिपदमावास्यायुतैवोपोष्या। यदुक्तं पैठीनसिना। पंचमीसप्तमीचैवदशमी। चत्रयोदशी॥ प्रतिपन्नवमीचैवकर्त्तव्यासंमुखी तिथिरिति। तथावृद्धवशिष्ठवचनम्। द्वितीयापंचमी चवा द्वादशी चत्रयोदशी॥ चतुर्दशी चोपवासहन्युःपूर्वोत्तरतिथी॥ उपवासस्सप्तमी तुचवाइत्युत्तरदिनामितिद्वि तीयाप्रभृतयस्तिथयउपवासस्यचेचात्स्य पूर्वोत्तरतिथीहन्युःसप्तमी तुचवासोत्तरामेवतिथिंहंती त्यर्थः। एतेनप्रतिपत्तृतीयाचद्वितीयाविद्धानोपोष्येत्युक्तंस्यात्। एवंपंचम्यादिष्वपिज्ञातव्यं। कृष्णप्रतिपदपि पूर्वविद्धैवोपोष्या। प्रतिपत्सुद्वितीयाम्यादितियम। एतेवचनैतदुपवासव्यतिरिक्तविषयंवाद्रष्टव्यं। अन्यथा पैठीनसिवचनविरोधस्स्यात्। उपवासेद्वितीयातृतीयाऽन्विताग्राह्या। एकादश्यष्टमीषष्ठी द्वितीयाचचतुर्दशी॥ त्रयोदशी अमावास्या उपोष्यास्युःपरान्विताइतिस्मरणात्। ननुतृतीयैकादशीषष्ठी तथाचैवाष्टमीतिथिः। चैवाद्यस्ताहन्युस्ताउपवासेतिथीस्त्रिमाः॥ उपवासस्सप्तमीतुचैवाहत्युत्तरंदिनं। पञ्चयोरुभयोरप्युपवा सविधिस्य तदातृद्विन्स्य वचने। द्वितीयाद्याःकृष्णपक्षतृतीयादियुतानोपोष्याइत्युक्तेः अतःकथंतृतीयाद्विता द्वितीयाद्युपवासकथंग्राह्यते सत्यं अत्रैवंव्यवस्था। शुक्लद्वितीयापरयुतापोष्या कृष्णातृतीयातुपूर्वयुता। शुक्ल पक्षेतिथिर्ग्राह्या यस्यामभ्युदितोरविः। कृष्णपक्षेतिथिर्ग्राह्या यस्यामस्तमितोरविरितिविष्णुधर्मोत्तरवचनात्॥ — ताम:

६

तृतीयाचतुर्थीयुतैवोपोष्या। एकादश्यष्टमीषष्ठीपौर्णमासीचतुर्दशी अमावास्यातृतीया चताउपोष्याःपरान्विताः यत्तुयुग्माग्नीतिवाक्येनतृतीयायाद्वितीयान्विताग्राह्येत्युक्तं तद्र म्भातृतीयाविषयंद्रष्टव्यं। यदुक्तंब्रह्मवैवर्त्ते। रंभाख्यांवर्जयित्वातुतृतीयांद्विजसत्तम। अन्येषुसर्वकार्येषु गणयुक्ताप्रशस्यतइति। गणयुक्ताचतुर्थीयुता। वचनांतरंच। चतुर्थी सहितायातुसातृतीयाफलप्रदा। अवैधव्यकरीस्त्रीणांपुत्रपौत्रप्रदायिनीति। द्वि तीयापंचमीवेधादित्यादिनाद्वितीयाविद्धतृतीयाप्रतिषेधोरंभाव्रतव्यतिरिक्तविषयः। यदुक्तं निगमे। कृष्णाष्टमीबृहत्तल्यासावित्रीवटपैतृकी। अनंगत्रयोदशीरंभाउपोष्याःपूर्व संयुताइति। चतुर्थीपंचमीयुक्तापोष्यायुग्मभूतानामितिवचनात्। तथावाक्यांतरंच। एकादश्यष्टमीषष्ठीआमावास्याचतुर्थिका। उपोष्याःपरसंयुक्ताःपराःपूर्वेणसंयुताइति॥ गणेश्वरचतुर्थीचतृतीयायुतैवापोष्या॥ यदुक्तंब्रह्मवैवर्त्ते॥ चतुर्थीसंयुतायातुसातृ तीयाफलप्रदा। कर्तव्याव्रतिभिर्वत्सगणनाथसुतोषिणी॥ तथावचनांतरं॥ चतुर्थी

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

गणनाथस्य मातृविद्धा प्रशस्यत इति वचनद्वयेपि गणपतिसेवं चेन तृतीयान्वितायाश्च
तुर्थ्याः श्रवणात्। अन्यदेवताव्रतविषये युग्मवाक्यं वाक्यांतरं विवोढव्यं। पंचमी तु चतुर्थीयु
श्रीः॥ क्तोपावासव्रते ग्राह्या। यदुक्तं॥ एकादशी तथा षष्ठी अमावास्या चतुर्थिका। उपोष्याः परसं
५ युक्ताः पराः पूर्वेण संयुता इति वचनेन चतुर्थ्याः परा पंचमी। तृतीयैकादशी षष्ठी ति नारदीय-
पुराणवचनेन पंचम्यामुपवासप्रतिषेधाच्च। यत्तु पंचमी प्रकर्तव्या षष्ठ्या युक्ता च नारद॥
न हि षष्ठी नागविद्धा कर्तव्या तु कदाचनेति ब्रह्मवैवर्तवाक्यं तन्नागपंचमी नागपूजाप
रमिति वोढव्यं। षष्ठी सप्तम्यन्वितोपवासे ग्राह्या। बाणमुन्योरिति युग्मकथनात्॥ तथा विष्णुव ५
चनाच्च॥ एकादश्यष्टमी षष्ठी पौर्णमासी चतुर्दशी। अमावास्या तृतीया च ता उपोष्याः प
रान्विता इति। तथा द्वितीया पंचमी वेधादित्यादिवचनात्॥ तथा शिवरहस्यसौरपुराणयोः॥ समः
नागविद्धा तु या षष्ठी शिवविद्धा तु सप्तमी। दशम्येकादशी विद्धा नोपोष्याः स्युः कथंचन॥
अत्र पंचमी युता या षष्ठ्यामुपवासप्रतिषेधः। सप्तमी युता या मुख्या विधिः स्कंदषष्ठी।

यातेरिक्तविषयः स्कंदषष्ठ्यां तु विशेषः स्मृतौ। कृष्णाष्टमी स्कंदषष्ठी शिवरात्रिश्चतुर्दशी। एताः पूर्व
युताः कार्यास्तिथ्यंते पारणं भवेत्। नागविद्धा तु या षष्ठी रुद्रविद्धो दिवाकरः। कामविद्धासवद्विष्णुः
न ग्राह्यास्ते तु वासरा इति। सप्तमी तु षष्ठीयुक्ता पोष्या या मुनिरिति स्मरणात्। एकादश्यष्टमी षष्ठी ति
गाधिवचनात्। तथा शिवरहस्यसौरपुराणयोः। नागविद्धा तु या षष्ठी शिवविद्धा तु सप्तमी॥ अष्टमीयु
क्ता सप्तम्या उपवासनिषेधाच्च। षष्ठ्येकादश्यमावास्या पूर्वविद्धा तथाष्टमी॥ सप्तमी परविद्धा च ना
पोष्यं तिथिपंचकमिति स्कंदपुराणेपि निषेधात्। सप्तमी नाष्टमी युक्ता न सप्तम्या युताष्टमी॥ सर्वेषु
व्रतकल्पेषु अष्टमी परतः शुभेति प्रतिषेधाच्च। शुक्लपक्षेऽष्टमी तु नवम्यनुगतोपवस्तव्या। यदाह॥ ॥
नाष्टमी सप्तमीयुक्ता सप्तमी नाष्टमीयुता। नवम्या सह कार्या स्यादष्टमी सद्विदां बुधैः। वसुरंध्र
योरिति युग्मवचनाच्च। तथा स्मरणांतरेपि। शुक्लपक्षेऽष्टमी चैव शुक्लपक्षे चतुर्दशी॥ पूर्वविद्धा न कर्तव्या
कर्तव्या परसंयुता। उपवासादिकार्येषु एष धर्मः सनातन इति। कृष्णपक्षेऽष्टमी तु सप्तमीयुतोपोष्या॥ ॥
तथा वाक्यम्। कृष्णपक्षेऽष्टमी चैव कृष्णपक्षे चतुर्दशी॥ पूर्वविद्धा तु कर्तव्या परविद्धा न कुत्रचिदिति॥

National
Centre for the Arts

शुक्लपक्षागतापि दूर्वाष्टमी पूर्वविद्धा कर्तव्या। यदाह बृहद्यमः॥ श्रावणी दुर्गनवमी दूर्वा चैव हुताशनी॥
पूर्वविद्धा तु कर्तव्या शिवरात्रिर्बलेर्दिनमिति॥ अथ सकलकालेऽस्यां भगवती दुर्गा पूज्यते। सा महाष्टमी।
मद॰न॰ निर्णीयते। सा तु नवम्यनुगता ग्राह्या। यदुक्तं। अष्टम्या नवमी विद्धा नवम्या चाष्टमी तथा। अर्धनारी
श्वरप्रायः उमामाहेश्वरी तिथिः॥ तथा अष्टमी नवमी युग्मे महोत्साहे महोत्सवः। शिवशक्त्याः शिवक्षेत्र
पक्षयोस्तु भयावहमिति। तथा वचनांतरं च। अष्टम्यां च नवम्यां च जगन्मातरमंबिकां। पूजयित्वाश्विने मासि
विशोको जायते नरः। सप्तमीयुक्ता तु प्रयत्नेन वर्जनीया। महादोषत्वस्मरणात्। पुत्रान् हंति पशून् हंति हंति राष्ट्रं
१० पुं सराजकं। हंति जातानजातांश्च सप्तमीसहिताष्टमी। तस्मात्सर्वप्रयत्नेन सप्तमीवेधसंयुता। वर्जनीया
ष्टमी चाथ नवमी सर्वदा बुधैः। सप्तमी शल्यसंविद्धा वर्जनीया सदाष्टमी। स्तोकापि सा तिथिः पुण्या १०
यस्यां सूर्योदयो भवेदिति। किंच। मूलनक्षत्रयुता पूर्वाषाढानक्षत्रयुता वा सा महाष्टमी ग्राह्या। तथोक्तम्॥ ॥
आश्वयुक्शुक्लपक्षे तु याष्टमी मूलसंयुता। पूर्वाषाढयापि संयुक्ता सा महानवमी नाम त्रैलो
क्येपि सुदुर्लभा। कन्यांगते सवितरि शुक्लपक्षेऽष्टमीयुता। मूलनक्षत्रसंयुक्ता सा महानवमी स्मृता॥ ॥ ॥

मूलनक्षत्रयुक्तापि स्तोकयापि सप्तम्या युता परित्याज्या॥ यदाह। मूलेनापि हि संयुक्ता सदा त्याज्याष्टमी बुधैः॥
लेशमात्रेण हि सप्तम्या अपि स्याद्यदि दूषिता। यदा तु द्वितीयदिने स्तोकापि नवमी न लभ्यते। तदा सप्तमीविद्धापि
महाष्टमी कर्तव्या। तथा च स्मरंति। यदा सूर्योदये न स्यान्नवमी चापरेहनि। तदाष्टमी प्रकुर्वीत सप्तम्या सहितां नृप॥
तथा च वचनांतरं। सततं अर्घयेत्तु कांते खड्गोत्थात परापरा। नवम्यां पूजिता देवी ददात्यनेन्त्यजे फलं सपुण्या
सा पवित्रा च सर्वसुखदायिनी। तस्यां संपूजनीया तु चामुंडा मुंडमालिनी॥ या नवमी सूर्योदयं व्याप्नोति तस्यां
बलिदानं कर्तव्यं। यदुक्तं देवीपुराणे। सूर्योदये परिच्छिन्ना पूजा स्यादपरा यदि। बलिदानं प्रकर्तव्यं तत्र देवि सुखा
वहं। बलिदानं कृते ष्टम्यां पुत्रभंगो भवेन्नृप। मूलेन पूजयेद्देवीं तथा सा निलदैवते। वैष्णवदेवेन नक्षत्रे पूजिता
दुःखदा भवेत्। प्रतिपद्याहरेत्खड्गं द्वितीयायां विचक्षणः। तृतीयायां करे खड्गं चतुर्थ्यां चर्म निर्मलं। पंचम्यां मादद
शूलं षष्ठ्यां तु परशुं तथा। गदां च सप्तम्यां अष्टम्यां शक्तिमुत्तमां। नवम्यां च सदा देव्या मूर्तिर्दैत्यविनाशिनी॥
अतएव हि सा पूज्या अष्टमी नवमीयुता॥ इति महाष्टमी निर्णयः॥ अथ प्रासंगिकत्वात् भाद्रपदकृष्णजन्माष्टमी निर्णी
ता सा विचार्यते। तत्र जन्माष्टमी व्रतं काम्यं नित्यं चेति। काम्यमिति केचिन्नित्यत्वप्रतिपादकवचनाभावात्॥ ॥

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

यथाज्योतिष्टोमेवसंतेज्योतिष्टोमेनयजेतेतिवन्नित्यत्वबोधिकायावीप्सायाअप्रभावात् । तथाअकरणेप्र
त्यवायस्मरणाच्च ॥ नैतत्सारं ॥ यानिकानिचपापानिब्रह्महत्यासमानिच । अन्नमाश्रित्यतिष्ठंतिसंप्राप्ते
हरिवासरइतिप्रत्यवायस्यवीप्सा एकादशीव्रतस्यनित्यत्वमेवभविष्यति ॥ तथाहि । तुष्ट्यर्थंदेवकीसूनोर्जा
सी॰७ ॥ यंतेसंभवंति । कर्त्तव्यंविहितमानेननक्तानक्तजनैरपि । अकुर्वन्यातिनिरयंयावदिंद्राश्चतुर्दशइत्यक
रणेनरकपातश्रवणाच्च । नरकपातस्यपातकमनंतरंसंभवतीतिप्रत्यवायःसूच्यते । यत्तुअदेचात्तु
रोहिपापीयस्यैकादश्यष्टमीभवेत् । तस्यासमन्यवेनसौरहंतिपापंत्रिजन्मजमितिजन्मत्रयसंचितपापप्रा ११
११ यश्चित्तरूपमितिविहितंतदसमंजसं । तथासत्येकादशीसमुच्चयेनवह्निनापातकंवनंभस्मतांयाति
राजेंद्रअपिजन्मशतोद्भवमित्येकादशीव्रतस्यापिजन्मशतसंचितपापप्रायश्चित्तरूपतास्यात् । किंच ॥
महापातकोपपातकप्रायश्चित्तप्रकरणेअस्यव्रतस्यपापघ्नप्रायश्चित्तरूपता । यत्तुपवसन्
नैवसन्नेज्योतिष्टोयजेतेतिवीप्सायाअभावात्काम्यत्वंतदपिन ॥

प्राजापत्यर्क्षसंयुक्ताश्रावणस्यासिताष्टमी । वर्षेवर्षेतुकर्त्तव्यातुष्ट्यर्थंचक्रपाणिनइतिवर्षे
वर्षेवर्षेइतिवीप्सामेवबाधयति । यत्तुयदितस्यनित्यत्वेनाकरणेप्रत्यवायस्तर्हितद्दास
प्रायश्चित्तमपिसूच्यते । यथाग्निहोत्रादेरकरणेत्रैरात्रिकादि । यथानित्यैकादश्यकरणे
ष्ठम्यांचचतुर्दश्यांद्विमुक्तैर्वर्जयेत् । एकादश्यांदिवारात्रौनरोनैवतुपंचगीति । कथितंतद
पिअत्रापिनित्यस्याकरणेप्रत्यवायसंभवात् । अनादिष्टेषुपापेषुशुद्धिश्चांद्रायणेनतस्मा
पिचांद्रायणंप्रायश्चित्तंकल्प्यते । प्राणायामशतंकार्यंसर्वपापापनुत्तये । उपपातकजा
यानामनादिष्टस्यचैवहीत्यादि । येषांचैवव्रतं ॥ यद्यकरणेप्रत्यवायस्तर्ह्यनुकल्पोपिसूच्य
ते । यथाप्रतिसंवत्सरंसामंपशुःप्रत्ययनंतथा । कर्त्तव्याआग्रयणेष्टिश्चातुर्मास्यानिचैवहि ।
एषामसंभवेकुर्यादिष्टिंवैश्वानरींद्विजइतिसोमादीनामसंभवेवैश्वानरेष्टिरनुकल्पत्वेन
विधीयते । तथैकादश्यांतएकभक्तेननक्तेनजीर्णवृद्धातुरः अयाचितेनशक्तोऽत अनुकल्प
विधीयतइति । तदेतिमदमिवप्रतिभाति । नह्यनुकल्पएवनित्यत्वबोधकः अकरणेप्रत्यवा

Indira Gandhi National Centre for the Arts

२४

यस्यवणादेवनित्यत्वसिद्धेः॥ तथाहिस्कंदपुराणे॥ प्रत्यवायस्मूयते। गृध्रमांसेखरीकायांश्येनोवा
मुनिसत्तम। मांसेवाद्विपदांभुक्तंकृष्णजन्माष्टमीदिने। कृष्णाष्टमीदिनेप्राप्तेयेनभुक्तंद्विजो
मदन॰ त्तम। त्रैलोक्यजनितंपापंभुक्तंतेननसंशयः॥ ब्रह्मघ्नश्चसुरापश्चगोवधस्त्रीवधोपिवा॥
नलोकोमुनिशार्दूलजयंतीविमुखस्यतु। येनकुर्वंतिजानंतःकृष्णजन्माष्टमीव्रतं। तेभवंतिम
हाप्राज्ञव्यालाःसदाहिविकानने। सावर्णावहुलेपक्षेनकरोतियदाष्टमी॥ क्रूररूपाःक्रूरमुखा
१२ हिंसंतियमकिंकराः। नकरोतियदाविष्णोर्जयंतीसंभवव्रतं। यमस्यवशमापन्नःसहतेनारकीं १२
व्यथां। अतीतानागतैतेनकुलमेकोत्तरंशतं। पातितंनरकेघोरेभुंजानेःकृष्णवासरे इति। त
थानहिसर्वंनित्यकर्मणांपुण्यलोपोविधीयते। संध्यावंदनादावप्यनुकल्पविधानप्रसंगात्॥
किंचपुराणांतरेः। साधर्मोवानुकल्पानुसरणे। यःउपवासासमर्थःस्यादेकंविप्रंभोजयेत्॥
तावद्धनानिवादद्याद्यद्भुक्ताद्विगुणंतथा। सहस्रसंमितंदेवीजपेद्वाप्राणसंयमान्। कुर्या
द्वादशसंख्याकान्यथाशक्त्याव्रतेनरइति। तस्माद्धीमान्नतद्व्रतं...चवाक्याभावविशि

६३

२५

ष्टव्रतस्यानित्यत्वं...संहारन्यायेनव्रतांतरे क्वानुकस्योपसंहारस्याप्यापिन्याय्यत्वादितिसर्वं
मनवद्यं। फलमेवंवत्सवरः। काम्यत्वमप्यस्यव्रतस्यावधार्यते। तथाहिविष्णुरहस्येमहितेः। प्राजापत्य
र्क्षसंयुक्ताकृष्णानभसिचाष्टमी। मुहूर्तमपिलभ्येतसोपोष्यासामहाफला। स्कंदपुराणे। व्रतेनानेनचममा
देवदेवकीसहितेहरिं। यत्कायमप्यर्थंबारंयातितद्विष्णोःपरंपदं। जन्माष्टमीव्रतंयेवैप्रकुर्वंतिनरोत्तमाः॥
कारयंत्यथवालोकेलक्ष्मीस्तेषांसदास्थिरा। स्मरणंवासुदेवस्यमृत्युकालेभवन्मुने। सिध्यंतिसर्वकार्या
णिकृतेकृष्णाष्टमीव्रते। ममाज्ञयाकुरुष्वत्वंजयंतीमुक्तयेनृप। भविष्योत्तरेप्युक्तं। प्रतिवर्षंविधानेन
मद्भक्तोधर्मनंदन। नरोवाप्यथवानारीयथोक्तफलमाप्नुयात्। पुत्रसंतानमारोग्यंसौभाग्यमतुलंलभेत्॥
इहधर्मरतिर्भूत्वामृतोवैकुंठमाप्नुयात्। तत्रदिव्यविमानेनवर्षलक्षंयुधिष्ठिर। भोगान्नानाविधान्भुक्त्वा
पुण्यशेषादिहागतः। सर्वकामसमृद्धेतुसर्वसुखविवर्जिते। सर्वधर्मयुतेपार्थसर्वगोकुलसंकुलेकु
लेनृपवरिष्ठानांजायतेमज्जयायमः। यस्मिन्नदेवदेशेतुलिखितंवाघटायितं। ममजन्मदिनेपुण्यम।

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

सद्विकालंरशोभितांपूज्यतेपांडवश्रेष्ठजनैरुत्सवसंयुतैः।पवबकमयंतत्रनकाय्यविद्धवेदिति।पर्यन्यःका
मवर्षीस्यादीतिमोनभयंभवेत।गृहेवापूज्यतेयस्मिन्देवकीचरितंमम।तत्रसर्वसमृद्धिःस्यान्नोपसर्गा
दिकंभयं।तस्मादिदंव्रतंकार्यंनित्यंवातिखिलंतम।सावजन्माष्टमीशुद्धविद्धाचेतिद्विधा।उभयविधापिस
मन्यूनाधिकभावेनत्रिधा।तत्रशुद्धसमाशुद्धन्यूनाचरोहिणीसहितरहितत्वेनतद्भेदैर्हितत्वेनचतुर्विधा।एवम्
सो०४ विद्धसमाविद्धन्यूनाचरोहिणीसहितरहितत्वाभ्यांचतुर्विधैवा।शुद्धाधिकापिचतुर्विधा।एकारोहि
णीरहिताऽन्यापूर्वदिनेरोहिणीसहिता।अपराद्वितीयेऽह्निरोहिणीसहिता।अन्याउभयत्ररोहिणी
सहिता।एवंविद्धाधिकापिचतुर्विधाइत्याइतिषोडशभेदाभवंति।तत्रपूर्णान्यूनेशुद्धविद्धयो १३
१३ हिणीरहितेचेत्तत्रैवोपवासः।द्वितीयदिनेऽष्टम्यभावात।शुद्धाविद्धाविसमान्यूनावारोहिणीसहितो
यासवतितस्यामेवोपवासः।तदुक्तम।प्राजापत्यर्क्षसंयुक्ताकृष्णानभसिचाष्टमी।मुहूर्तमपिलभ्येत
सोपोष्यासामहाफलेति।सैवजन्माष्टमीअर्द्धरात्रेरोहिणीनक्षत्रयोगेनजयन्तीत्युच्यते।यदाह।कृ
ष्णाष्टम्यांभवेद्यत्रकलयाचापियदिभवेत।जयंतीनामसाप्रोक्तासर्वपापप्रणाशिनी।शुद्धाधिकायदिरोहिणी
वो

रहिताभवतितस्यांसंपूर्णायामुपवासःकार्यःद्वितीयदिनेतिथ्यंतेपारणंकर्तव्यं।अथशुद्धाधिकारोहिणी
सहितायस्मिन्पूर्वदिनेवाभवतितस्यामुपवासः।मुहूर्तमप्यहोरात्रेयस्मिन्युक्तंतुलभ्यते।अष्टम्यांरोहि
णीअज्ञांतांसुपुण्यामुपवासयेदितिविष्णुरहस्यस्मरणात।विद्धाधिकातुयारोहिणीरहितास्यात्तस्यांविद्धा
यामेवोपोष्यतिथ्यवसानेपारणंकुर्वीत।जयंतीशिवरात्रिश्चकार्येभद्राजयान्विते।कृत्वोपवासंतिथ्यन्ते
तदाकुर्यात्तुपारणमितिवचनात।तथाकृष्णपक्षेष्टमीचैवकृष्णपक्षेचतुर्दशी।पूर्वविद्धातुकर्तव्यापरविद्धा
नकुत्रचिदिति।तथाच।कृष्णाष्टमीवृहत्तल्यासावित्रीवटपैतृकी।अनंगत्रयोदशीरंभातुपोष्याःपूर्व
संयुताइतिसंवर्त्तस्मरणात।तथाकृष्णाष्टमीस्कंदषष्ठीशिवरात्रिचतुर्दशी।एताःपूर्वयुताःकार्या
स्तिथ्यंतेपारणंभवेदितिपैठीनसिवचनात।यापुनर्विद्धाधिकारोहिणीसहितापूर्वदिनेपरदिनेपिभवति
सापिपूर्वविद्धोपवसनीया।यदाहवृद्धवसिष्ठः।कार्याविद्धापिसप्तम्यारोहिणीसहिताष्टमी।तामुपो
ष्यैवकुर्वीततिथिनीतेचपारणम।अष्टमीरोहिण्यंतेपारणंकुर्यादितियद्व्याख्यानंतद्यदिद्वितीयदिने

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

भोजनानिषिद्धे काले तिथिमान्ते लभ्यते यस्तिथिनक्षत्रयोर्मध्ये एकस्य वा वियोगः तदपि पारणं कर्त
व्यं। तथा च वह्निपुराणे। भांते कुर्यात्तिथेर्वापि शस्तं भारत पारणमिति। तथा रोहिणीसंयुता चेयं विद्वद्भिः
समुपोषिता। वियोगे पारणं कुर्युर्मुनयो ब्रह्मवादिनः। संयोगिकव्रतप्राप्य यत्रैकोपि वियुज्यते। तत्रैव पा
स्री।४। रणं कुर्यादेवं वेदविदो विदुः। अतः केवले तिथ्यंते नक्षत्रांते वा पारणं विधीयते। यदा पुनर्महानिशे तदुप
रि वा तिथिभांतः स्यात्तदा पारणाकालस्याप्राप्त्या तिथिभांते पारणकालं परित्यज्यापि पूर्वमेव पारणम
कर्त्तव्यमिति। तथा वाक्यभिन्नार्थं वचनं दृश्यते। तिथ्यक्षयोर्यस्य योगे दोनक्षत्रांतमेव वा। अर्धरात्रे च वा
१४ कुर्यात्पारणं त्वपरेहनीति। अपरेहनि दिवसे पारणं कुर्यादिति कथनाद्रात्रौ पारणनिषेधः। तथा १४
वचनं। सर्वेष्वेवोपवासेषु दिवा पारणमिष्यते। अन्यथा पुण्यहानिः स्यादृते धारणपारणमिति। अन्यथा
द्वितीयदिने पुनरुपवासप्रसंगात् तथा उपवासव्रतसमाप्त्यर्थं पारणा विधानस्यानर्थक्यं प्रसज्येत।
तिथिभांतकाले हि पारणास्यांगत्वं (गे पारणाम्) तथांगलोपे अंगिनः पारणस्य लोप इत्युक्तम्। तथा च

नमप्यभिन्नार्थं दृश्यते। याः काश्चित्तिथयः प्रोक्ताः पुण्या नक्षत्रयोगतः। ऋक्षांते पारणं कुर्याद्विना श्रव
णरोहिणी। अतोयं वक्ष्यापि यत्तिथिभांते पारणाविधानं तत्संभवाभिप्रायेण बोद्धव्यम्। सप्तमीसंयुताष्टम्यां
भूत्वा ऋक्षे द्विजोत्तम। प्राजापत्यं द्वितीये तु मुहूर्ते त्रिदशा भवेद्यदा। तदाष्टम्यामिकं इत्यर्थं प्रोक्तं व्यासादि
भिः पुरा। इति तद्वचनेनोपवासविषये। उपवासशब्दाभावात्। किन्तु कार्या विद्धापि सप्तम्या यादि वा
स्मन् तिथिभान्ते च पारणमित्यनेन द्वितीयदिवसे रोहिण्यष्टमीसद्भावमनूद्य तिथिभांते पारणम्
विहितं तच्च यद्दानादिब्राह्मणभोजनं विहितं तत्तदतिक्रमेण विधीयमाने तदाष्टम्यामिकं इत्यर्थ इति
संपूज्य त्वाभिवार्येन रोहिण्याष्टम्यां रेवक्षेतस्यादिति महाफलं लभेतात्रुयति। यदा तु पूर्वदिने पर्वादि
नेवाष्टमी च रोहिणीनक्षत्रयोगस्तदा तस्मिन्नेव दिने उपवासव्रतं कार्यं। अष्टमी च तु रोहिणीपर्व
दा कृष्णाष्टमी भवेत्। तस्यामभ्यर्चनं सौरेर्हंति पापं त्रिजन्मजम्। सोपवासो हरेः पूजां तत्र कृ
त्वा न सीदतीति पुराणवचनात्। यदा पुनस्तिथिवृद्ध्या नक्षत्रवृद्ध्या वा दिवसद्वये पर्वदिनं गतौ

Indira Gandhi National Centre for the Arts

हिणीयोगस्तदा द्वितीयदिने कृष्णाष्टमी॥ तथा च वृद्धवसिष्ठः सोपवासनिषेधवचनं जन्मनीयाध्य
तेन सप्तमीसंयुताष्टमी॥ सत्प्रज्ञापि न कर्त्तव्या सप्तमीसहिताष्टमी ॥ति॥ यदा पुनः सूर्योद
यस्वल्पाष्टमी अर्द्धरात्रे रोहिणीनक्षत्रयुक्ता भवति अनंतरं च संपूर्णा नवमी बुधवा
मदन० रेण सोमवारेण वान्विता भवति तदा पूर्वाष्टमीं परित्यज्य द्वितीया स्वल्पापि उपवस्तव्या॥
उदये चाष्टमी किंचिन्नवमी सकला यदि॥ भवेत्तु बुधसंयुक्ता प्राजापत्यर्क्ष
संयुता॥ अपि वर्षशतेनापि लभ्यते वा न वा विभो॥ ॥तथा पद्मपुराणेप्युक्तम्॥ १५
१५ प्रेतयोनिगतानां तु प्रेतत्वं नाशितं नरैः॥ यैः कृता श्रावणे मासि अष्टमी रो
हिणीयुता किं पुनर्बुधवारेण सोमेनापि विशेषतः॥ किं पुनर्नवमीयुक्ता कुल
कोट्यास्तु मुक्तिदा॥ ॥*॥ इति श्रीकष्टादमल्लान्वयादविंदुदराजविरा
जमानश्रीमदनपालविरचिते तिथिनिर्णयसारे जन्माष्टमीनिर्णयः॥ छ॥ ४४॥ *॥

॥ उपवासव्रते नवम्यष्टमीयुक्ता ग्राह्या॥ यदुक्तं ब्रह्मवैवर्त्ते॥ अष्टम्या नवमी विद्धा क
र्त्तव्या फलकांक्षिभिः। न कुर्यान्नवमीं तात दशम्यां तु कदाचन। तथा वसुरंध्रयोरिति
युग्मवचनात्। दशमी तूपवासव्रते उदयव्यापिनी ग्राह्या॥ संपूर्णा दशमी कार्या पर
या पूर्वयाथवा। युक्ता न दूषिता यस्मादिति सा सद्भिर्मुखवृत्तिस्मरणात्॥ या पुनरे
कस्मिन्नपि दिने सूर्योदयेन व्याप्नोति सा नवमीयुक्तैव ग्राह्या॥ यदुक्तमापस्तंबेन॥
अष्टमी नवमी विद्धा कर्त्तव्या फलकांक्षिभिः। दशमी च प्रकर्त्तव्या सदुर्गा द्विजसत्त
मेति॥ अथ वैष्णवव्रतेषु सर्वसंसारसागरतरणाय नराणां निवयास्तुतिस्मृतीति
हासपुराणैः प्रतिपादितासु एकादशी निर्णीयते॥ तत्रैकादशीव्रतप्रापकं प्रमाणं
सदाचारोनुमितो वेदः पुराणवचनस्मृतिश्च। समुद्रमेखलायां सकलायां पृथिव्यां
शिष्टैरिदं व्रतं समाचर्यते दृश्यते। शिष्टसमाचारश्च कर्त्तव्यताज्ञानपूर्वको दृष्टः
। यथाग्निहोत्रादौ कर्त्तव्यताज्ञानं च न वेदवाक्यमंतरेणोपपद्यते। तस्मादिहानुमेयो

Indira Gandhi National Centre for the Arts

वेदः प्रमाणं॥ पुराणवचनं त्वसंख्यमुपलभ्यते॥ तत्र नारदीयपुराणे॥ नावत्पापानि देहेस्मिं
स्तिष्ठंति मनुजाधिप। यावन्नोपवसेज्जन्तुः पद्मनाभदिने शुभे॥ अश्वमेधसहस्राणि वा
जपेयशतानि च। एकादश्युपवासस्य कलां नार्हन्ति षोडशीं॥ एकादशीसमुत्थेन वह्नि
मदन० ना पातकेन्धनं। भस्मतां याति राजेन्द्र अपि जन्मशतोद्भवं॥ एकादशीसमं किंचित्पापत्रा
णं न विद्यते। स्वर्गमोक्षप्रदा ह्येषा राज्यपुत्रप्रदायिनी॥ सुकलत्रप्रदा ह्येषा शरीरारो
ग्यदायिनी॥ न गंगा न गया नृप न काशी न च पुष्करं॥ न चापि कौरवं क्षेत्रं न नर्मदा न च वेदि
का। यमुना चन्द्रभागा वा तुल्या भूप हरेर्दिनैः॥ अनायासेन राजेन्द्र प्राप्यते वैष्णवं पदं। चिं
तामणिसमा ह्येषा अथवापि निधेः समा॥ तथा च मत्स्यपुराणे॥ दशम्यां नियताहारो
१६ मांसमैथुनवर्जितः। एकादश्यां न भुंजीत पक्षयोरुभयोरपि॥ नरदन्तीयपुराणे निम्ने १६
भोक्ष्ये बयानने। न भोक्तव्यं न भोक्तव्यं संप्राप्ते हरिवासरे॥ तथा देवलस्मृतावपि॥
न सेवनं। पिवेत्तोयं न चादद्यात्कूर्मसूकरो। एकादश्यां न भुंजीत पक्षयोरुभयोरपि॥ ना
गाप्तभोजनप्रतिषेधपराणि काम्यनिषिद्धभोजनव्रतसंकल्पपराणि काम्यनिविक्तायं

विधिपराणीति त्रिविधानि वाक्यानि। तत्र यदा पक्षद्वयेपि भोजनप्रतिषेधः। चंद्रसूर्यग्र
हणाद्यादितिवदभ्युपगम्यते। तदायं प्रतिषेधो वैष्णवावैष्णववर्णप्रतिलोमानुलोमजा
नां साधारणो ब्रह्महत्यादिप्रतिषेधवद्द्रष्टव्यः॥ अधिकारिविशेषानिरूपणात्। प्र
तिग्रासं स भुंक्तेन्नं किल्बिषं श्वानविष्ठमं॥ एकादश्यां द्विजश्रेष्ठ यो भुंक्तेन्नं द्विजो मना
गिति भोजने महादोषश्रवणात्॥ अतश्चैकादशीभोजननिवृत्तौ न नियमविशेषः मा
।पिसंकल्पो विधेयः। तथा एकादशीमुपवसेत्पक्षयोरुभयोरपि। पश्चात्सुल्का तथा ह
ष्ठानविशेषोस्तिकस्बन॥ एकादश्यां निराहारो यो भुंक्ते द्वादशीदिने। सुल्केवा यद्विवा
ष्णुं तद्व्रतं वैष्णवं महत्॥ योगृहीत्वा व्रतं मोहादेकादश्यादिने नरः। न समापद्यते तस्य ग
तिः पापीयसी भवेदित्यादीन्युपवासव्रतग्राहसमभिव्याहृतवचनानि तान्यभोजनसं
कल्पात्मकमुपवासं विदधति न पुनर्भोजननिवृत्तिं। अन्यथोपवासविधानस्य तद्व्रतं
वैष्णवं महदित्यभिधानाद्वैष्णवमुपात्तदुरितन्न अफलं नित्याग्निहोत्रवत्। उपवास

Indira Gandhi National Centre for the Arts

संकल्पविधिरुक्तःपुराणोक्तोग्राह्यः।गृहीत्वौदुम्बरंपात्रंवारिपूर्णमुदङ्मुखः।उपवासं
तुगृह्णीयाद्यद्वावाधैविधारयन्निति॥वाराहपुराणे॥तथाएकादश्यांनिराहारःस्थि
त्वाहैवापरेहनि।भोक्ष्येहंपुंडरीकाक्षशरणंमेभवाच्युत।तथानियमविशेषश्चपुरा
मदन० णोक्तः।उपावृत्तस्यपापेभ्योयस्तुवासोगुणैःसह॥उपवासःसविज्ञेयःसर्वभोगवि
वर्जितः।तथाअसत्यभाषणंद्यूतंदिवास्वापंचमैथुनं।एकादश्यांनकुर्वीतउपवासपरोनरः॥पतित
पाषंडसंभाषणान्नतस्यापादिकंवर्जयेदित्यादिस्मृत्युक्तमप्यनुसरणीयं॥असकृज्जलपानाच्चसकृ
त्तांबूलभक्षणात्।उपवासोविनश्येतदिवास्वापाच्चमैथुनात्।ब्रह्मचर्यंतथाशौचंसत्यमामिष
२० वर्जनं।व्रतेष्वेतानिचत्वारिवरिष्ठानीतिनिश्चयः॥आमिषवर्जनंपारणादिने।एकादशीषुकृ २०
ष्णासुरविसंक्रमणेतथा।चंद्रोपरागेवनकुर्यात्पुत्रवान्गृही।आदित्यहनिसंक्रान्तावसितैका
दशीदिने।व्यतीपातेकृतेश्राद्धेपुत्रीनोपवसेद्गृही।इत्यादिवचनपर्यालोचनेनशुक्लैकादश्यामेव

पुत्रवतोगृहिणउपवासः।तद्व्यतिरिक्तानांतुपक्षद्वयेप्युपवासइतिव्यवस्था।अथगोभिलवाक्ये।एका
दश्यांनभुंजीतपक्षयोरुभयोरपि।वनस्थयतिधर्मोयंशुक्लामेवसदागृही।ननुशुक्लायामेवाय
कात्याद्युपवासप्रतिषेधनिमित्तसंभवंकथंपुत्रिणोगृहिणउपवासइतिचेत्।तन्निमित्तोपवासस्य
निषेधोयमुदाहृतः॥नानुषंगकृतोग्राह्योयतोनित्यमुपोषणमितिस्मरणात्।तन्निमित्तोपवासस्य
तिसंक्रांत्यादिनिमित्तस्योपवासस्यायंनिषेधः॥श्राद्धेतुविशेषः॥उपवासोयदानित्यःश्राद्धंनैमित्तिकंभ
वेत्।उपवासंतदाकुर्यादाघ्रायपितृसेवितमितिपिंडानाघ्रायोपवासएवकर्तव्यः॥ननुदंत
धावनताम्बूलंतैलाभ्यंगमभोजनं।रत्यौषधिपरान्नंचश्राद्धकृत्सप्तवर्जयेत्।तथाव्यतीपातकृते
श्राद्धेपुत्रीनोपवसेद्गृहीत्यादिःप्रतिषेधस्यकागतिरितिचेत्।उच्यते॥अयंव्रतनिषेधःशुक्लै
कादशीव्रतदिनातिरिक्तश्राद्धविषयोबोद्धव्यः॥यानिपुनरेकादश्यामुपवसेत्पक्षयोरुभयोरपि॥
देवतास्तस्यतुष्यंतिकामितंचैवसिध्यति।सायमाद्यंतयोरह्नःसायंप्रातस्तुमध्यमे।उपवासफलं

Indira Gandhi National Centre for the Arts

येष्वप्यशक्तस्य उक्तचतुष्टयमित्यादीनि कामाधिकारविषयाणि तेष्वप्यभोजनसंकल्पो विधीयते ।
अत्र शुक्लकृष्णविभागोऽपि नारदीयः । दिवानिद्रां परान्नं च पुनर्भोजनमैथुने । क्षौद्रं कांस्यामिषं तैलं
द्वादश्यामष्ट वर्जयेत् । कांस्यं मांसं मसूरं च चणकं कोरदूषकम् । शाकं मधु परान्नं च त्यजेदुपवसन् स्त्रियम्
मदन. इत्यादिनियमकलापो वाप्यनुसरणीयः ॥ उक्तव्रतांगानामन्यतमलोपे तद्दोषप्रत्यवायनिवर्हणाय
वैष्णवमंत्रजापः कार्यः । शरीरमन्त्रेष्वकरणेऽपद्यातेवावस्थावैष्णुभगवान्नदोषः । शर्मनयत्वस्ताम्
महशामेन्यापोदनस्त्वेह दिसंनिविष्टे इत्यादिकं ॥ अष्टौ नतानि नीचसा व्रतेनानेन केशव । प्रसीद
१८ सुमुखो नाथ ज्ञानदृष्टिप्रदो भवेत्पनन्तमेव इति निवेद्य पारणां कुर्यात् । उपवासासामर्थ्ये त्वा १८
मनुकल्प्यानुसरणीयः ॥ एकभक्तेन नक्तेन वृद्धातुरः क्षपेत् । तथा एकभक्तेन नक्तेन
तथैवायाचितेन च । उपवासेन दानेन न निर्द्वादशिको भवेत् इति सूतकादिनिमित्ते पुनः
परमापदमापन्नो हर्षे वा समुपस्थिते । सूतके मृतके चापि न त्याज्यं द्वादशीव्रतमिति वचनात् कृ

स्नानेन देवतार्चनं विनैवोपवासमात्रं कार्यं । ततश्चायं निर्णयः सर्वेषामविशेषेण पक्षद्वयेऽप्येकादश्यां
भोजननिवृत्तिः । गृहस्थमात्रस्य तु शयनीबोधनीमध्यपातिकृष्णैकादशीनुपवासव्रतं । शयनीबोधनी
मध्यपातिकृष्णैकादशी भवेत् सैवोपोष्या गृहस्थेन नान्या कृष्णा कदाचनेति स्मरणात् । पुत्रवतो गृहस्थ
स्य शुक्लैकादश्यामेवोपवासव्रतं । शयनीबोधनीमध्यपतितकृष्णैकादश्यां किं विवर्ज्य भक्तायि वा उपवासः
कार्यः ॥ यदुक्तं वायुपुराणे ॥ नक्तं हविष्यान्नमनोदनं वा फलं तिलाः क्षीरमथाम्बु चाज्यं । यत्पंचग
व्यं यदि वाथ वायुः प्रशस्तमत्रोत्तरमुत्तरं च वा ॥ अथैकादशी द्वेधा निष्पद्यते । तत्रोक्तं यत्नः पक्षाः
संभवंति ॥ शुद्धा विद्धा चेति द्विविधा । शुद्धापि समा न्यूनाधिका चेति त्रिविधा । एवं विद्धापि त्रिविधा इति
षड्भेदा भवंति । प्रत्येकं द्वादश्या न्यूनसमाधिकः पक्षस्त्रिविधा । एवमष्टादशभेदा भवंति । तत्रैकादशी संपूर्णा
द्वादश्यां नास्ति नाशेषे वा न्यूना द्वादशी संपूर्णा न्यूनाधिका वा तदैकादश्यामुपवासो द्वादश्यां पारणामेदि
नका पि विधीयते ॥ यदा तु संपूर्णैकादशी द्वादश्यां च किंचिन्मात्रा विद्यते द्वादशी त्रयोदश्यां तदा द्विती
या सर्वैरेवोपोष्या ॥ यदाह भृगुः ॥ संपूर्णैकादशी यत्र प्रभाते पुनरेव सा । तत्रोपोष्या द्वितीया तु परतो द्वा

Indira Gandhi National Centre for the Arts

दशीयदि ननु उत्तरां तु यतिः कुर्यात्पूर्वामुपवसेद्गृही तिवचनात् सत्तुर्योःसमविषयो द्वितीयेकादश्यु
पवासविधिः केनस्यादितिचेत् मैवं द्वितीयोपोष्यानप्रथमेतिवचनादधिकारिविशेषसंबंधविरोधात्
द्वितीयेकादश्यामेवोपवासविषयत्वावगमात् अन्यथाधिकारिविशेषव्यवस्थयातिथिद्वयस्याप्यु
पवासविधिविषयत्वे द्वितीयाग्रहणमसंगतं स्यात् ॥ यदा तु संपूर्णैकादशी द्वादश्यां च किंचिन्मात्रा
मदन. स्ति द्वादशी च त्रयोदश्यां नास्ति तत्र शेषवात्रयोदशीतदाधिकारिभेदं नाति थिद्वयेप्युपवास आश्री
ति ॥ ५ ॥ यथा स्मरंति । संपूर्णैकादशी यत्र प्रभाते पुनरेव सा । लुप्यते द्वादशी तस्मिन्नुपवासः क
१७ थं भवेत् ॥ उपोष्ये द्वे तिथी तत्र विष्णुप्रीणनतत्परैरिति । अयं चोपवासविधिः पृथक्पृथगधिकारि १७
मदन न पुनः सर्वसाधारणेन । संपूर्णैकादशी यत्र प्रभाते पुनरेव सा उत्तरां तु यतिः कुर्यात्पूर्वा
मुपवसेद्गृही तिस्मरणात् ॥ तथा च वत्सोपि वचनं एकादशी प्रवक्ष्यामि वत्सः लक्ष्मीविशेषतः ॥ तत्रा
तरां यतिः कुर्यात् पूर्वामुपवसेद्गृही । एकादश्यां विशेषतो वृद्धानद्वादशी नापि दशमी त्र्यर्थे । यत्र
पुनरेकादशी दशमी विद्धा द्वादशी वर्धते च त्रयोदश्यां द्वादशी नास्ति तदा दशमीविद्धैकादश्यां वसर्वै

रुपवासे त्याज्या । यदुक्तं मत्स्यपुराणे । विद्धाप्येकादशी कार्या परतो द्वादशी न चेति कूर्मपुराणे । मुहूर्ते
द्वादशी न स्यात्त्रयोदश्यां यदा मुने । उपोष्या दशमीमिश्रा सर्वैरेकादशी तदा । तथा नारदीपुराणेप्याह ।
त्रयोदश्यां यदा न स्याद्द्वादशी घटिकाद्वयं । दशम्येकादशी मिश्रा सेवोपोष्या सदा तिथिः ॥ यत्तु नघटिका
दशमी शेषसंयुक्तामुपोष्यैकादशीं नरः । संवत्सरकृतं नष्टं धर्मं परिमुच्यते ध्यादित त्रयोदश्यां
द्वादशी सद्भावे दशमी विद्धैकादश्युपवासप्रतिषेधपरं बोद्धव्यं । तथा च विष्णुपुराणे । एकादशीं द
शाविद्धां वर्धमानां विवर्जयेत् । पत्र जहाति सो स्थितसामलीयं दशमी युतामिति वचनात् । यदा तु द
शमी विद्धैकादशी द्वादशी तु शुद्धा त्रयोदश्यां तु द्वादशी किंचिन्मात्रा दृश्यते । तदा शुद्धा द्वादश्येव
निःकामैः सर्वैरुपोष्या । शुद्धैव द्वादशी राजन्नुपोष्या मोक्षकांक्षिभिरिति वचनात् । सकामैस्तु
पूर्वोपोष्या । यदुक्तं विष्णुरहस्ये । निष्कामस्तु गृही कुर्यादुत्तरैकादशीं सदा सकामस्तु सदा पूर्व

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

मितिबौधायनोऽब्रवीत् ।यदुक्तं स्कंदपुराणे। शुद्धैव द्वादशी याप्यापरतो द्वादशी यदि वाराहपुरा
णेप्युक्तं ।एकादशी विलुप्ता च परतो द्वादशी स्थिता उपोष्या द्वादशी तत्र यदीच्छेत्परमं पदं ।द्वादश्या
मुपवासं तु ये कुर्वंति नराः क्ष्मामामेव पश्यंति मम व्रतपरायणाः४ भविष्यत्पुराणेपि ।दशम्यागामि
मदन० तापस्वा लुप्यतैकादशी यदा उपोष्या द्वादशी तत्र न दशम्या कथंचनेति। वचनजातं तत्सकलमपि यत्यादि
विषयं। यदा च दशमीविद्धैकादशी द्वादश्यां च किंचिन्मात्रा निःसरति द्वादशी च त्रयोदश्यां न विद्यते तत्
दापि सर्वेषां द्वितीयैकादश्यामेवोपवासः४ ननु कलाकाष्ठामुहूर्तं वा यदि चेन्न परेहनि।द्वादश २०
२० द्वादशी हित्वा त्रयोदश्यां तु पारणं। इति त्रयोदशीपारणप्रतिषेधात्कथं तस्यामुपोषणं। उच्यते।।
दशमीशेषसंयुक्ता गांधार्या समुपोषिता। तस्याः पुत्रशतं नष्टं तस्मात्तां परिवर्जयेदित्यादिवचनैर्द
शमीवेधस्य प्रतिषेधात्। अकर्तव्यं नाविनि अनंतरप्रतिषेधवाचात्तत्र लाघवात् त्रयोदशीपारणप्रतिषेध
बाधव युक्ता। दशमीविद्धोपवासप्रतिषेधवाक्यसाति।। एकादशी तथा षष्ठी अमावास्या चतुर्थिका।।

उपोष्याः परसंयुक्ताः पराः पूर्वेण संयुता इत्यस्य चैव बाधप्रसंगात्। तथापि स्मरीति सर्वैरेकाद
शी कार्या द्वादशीमिश्रिता नरैः। प्रातर्भवेद्धि मा वा भूद्यतो नित्यमुपोषणं। एकादशीमुपोषेत
द्वादशीमथवा पिवा। विमिश्रां वापि कुर्वीत न दशम्या युतां क्वचिदिति पारणविषयप्युक्तं। कला
प्येकादशी यत्र परतो द्वादशी न चेत्। तत्र क्रतुशतं पुण्यं त्रयोदश्यां तु पारणमिति। तस्माद्यानि
वाक्यानि त्रयोदश्यां द्वादशीभावानुवादेन पारणप्रतिषेधकानि तेषां द्वादशीमार्गमतिक्रम्य
पारणं न कर्तव्यं किंतु पूर्वमेवेत्येव तात्पर्यं विवेचनीयं। दशमीवेधश्च स्वउदयात्स्मन्त्यवयाघः।।
यदुक्तं गोभिलेन। विद्धा यत्रोदयात्पूर्वं दशम्येकादशी तिथिः४ दानवेभ्यः श्रीणानाय दत्तवान्पाक
शासनः४।। यदा तु पूर्वैकादशी दशमीविद्धा उत्तरैकादशी तु द्वादशीं नाभिशेषं त्रयोदश्यां तदा द्वा
दशीं विद्धसंयुक्तामेकादशीं परित्यज्य गृहस्थव्यतिरिक्तैः सर्वैरुत्तरैवोपोष्या।। यदुक्तं सौरध
र्मोत्तरे। एकादशी द्वादशी च रात्रिशेषे त्रयोदशी।। त्रिस्पृशा सा तिथिः प्रोक्ता सर्वपापहरा स्मृता।।

Indira Gandhi National Centre for the Arts.

उपवासः कृतस्तत्र सर्वपातकनाशनः॥ भविष्यपुराणे। द्वादश्यासंयुता यत्र भवत्येकादशी कला। दिन
त्रयेऽपि सा पुण्या न दशम्या कथंचन। त्रिस्पृगेकादशी यत्र तत्र संनिहितो हरिः॥ पुण्यं क्रतुशतस्योक्तं
त्रयोदश्यां तु पारणा॥ अत एव त्रयोदशी पारणाप्रतिषेधवाक्यं तु द्वादश्यां संभवत्यां तामतिक्रम्य
मदन त्रयोदशी पारणाऽवगंतव्यमिति। विद्यमानायां द्वादश्यां स्नानदेवार्चनादिना नोल्लंघनीया। यदाह
नारदः॥ अल्पायामथ विप्रेंद्र द्वादश्यामरुणोदये। स्नानार्चनक्रियाः कार्या दानहोमादिसंयुताः।
एतस्मात्कारणात् द्विप्र प्रत्यूषस्नानमाचरेत्। पितृतर्पणसंयुक्तं स्वल्पाछेयां तु द्वादशी। मह
२१ हानिकरा ह्येषा लंघिता द्वादशी नृणां। करोति च महाहानिं मत्स्यानेव सरस्वती। यत्पुनस्त्रिस्पृशाया २१
एकादश्या उपोष्यत्वमुक्तं तन्मोक्षार्थिनां संन्यासिनामुपवासाधिकारोऽवगम्यते न गृहस्थानां
तेषां त्रिस्पृगेकादश्यामुपवासनिषेधात्। यदाह एकादशी द्वादशी च रात्रिशेषे त्रयोदशी। त्रिस्पृ
शेत दहोरात्रेनोपोष्यं तु सुतार्थिभिः॥ तदा एकादशी द्वादशी च रात्रिशेषे त्रयोदशी। उपवासं न कु
र्वीत पुत्रपौत्रसमन्वितः॥ इत्यादिवचनेर्गृहस्थस्योपवासनिषेधस्मरणात्॥ ० ॥

अतः स्वदशमीविद्धैकादश्यां गृहस्थस्योपवासः॥ यत्पुनर्वचनं॥ एकादशी यदा विद्धा द्वादशी न जयेयदा।
आगमासा द्वादशी इयान्मंत्रविधी यत इति तद्दशक्तस्योपवासासंभवे इयं। यदा च दशमीविद्धैका
दश्यां न विद्यते द्वादशी च समानानावा तदा दशमीविद्धैकादश्येव यतिव्यतिरिक्तैरुपोष्या। शुद्धै
कादश्यास्त्वलाभात् प्रकारांतराभावाच्च। तथा च स्मरणं। त्रयोदश्यां न लभ्येत द्वादशी यदि किंचन।
उपोष्यैकादशी तत्र विद्धापि दशम्या मुने। नन्वविद्धानामलाभेनुपपादविफलानि वा सकृद्वा
अश्नीयादुपवासः कृतो भवेदिति वचनस्य का गतिरिति चेत्। अविद्धानि निषिद्धस्य न लभ्यंते दिना
नि तु मुहूर्तैः स्पृष्टानि विद्धा ग्राह्यैवैकादशी तिथिः इति वचनानुरोधेन जलादिप्राशनमेकादशीव्य
तिरिक्तविषयमवगंतव्यमिति। इदं चैकादशीव्रतं यदा व्याधिना शरीरासामर्थ्यं तदा पुत्रादिकं कार
येत् तदुक्तं वाराहपुराणे॥ असामर्थ्ये शरीरस्य व्रते च समुपस्थिते। कारयेद्धर्मपत्नीं वा पुत्रं वा वि
नयान्वितं। तथा स्कंदपुराणे। भार्या भर्तुर्व्रतं कुर्याज्जाया यायीस्वपतिस्तथा। असामर्थ्ये तयोस्त्वन्यो व्रतभंगो
न जायते॥ २

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

अत्रैकादशीनिर्णये विज्ञानेश्वरसंगृहीताः श्लोका लिख्यंते ॥ शुद्धा मिश्रा दशम्याद्यैः स्यादपि वर्तते तो चैवमेकादशी यै
प्रत्येकं वत्रिचास्ये पुनरपि सम्मतान्यूनता विकययोगात् । प्रजाः प्रत्येकभिन्नाः पुनरपि षडमी द्वादशी ॥
न्यूनताद्यैः स्वैवं चाद्यैवमष्टादश खलु मिलिता कल्पनाः संभवीति ॥ १ ॥ संपूर्णैकादशी या न भवति परतः
मदन० साम्यमावास्यमावान्यूना वा यास्तिवा यैव जाति हरिदिनं द्वादशी सापि वा द्वौ स्वैवं कुर्युः परस्तादुपवस
नमथ द्वादशी नाद्यमेति प्रज्ञाऽत्र द्वितीयामुपवसतु जनाः पूर्वमन्ये तु सर्वे ॥ २ ॥ यद्यथवा पूर्वविद्धा
न भवति परतः साम्यमावास्यमावा सर्वे कुर्युर्द्वितीयामथ हरिदिवसः पूर्वविद्धापि यायात् द्वादशी
२२ सा त्रिस्पृशा यदि न भवति परं मानिनः पूर्वमन्ये यद्वा विज्ञानयाद्ये परमुपरि नवत्र सर्वे पुरस्तात् ॥ २२
॥ ३ ॥ पूर्वविद्धाथ वा सा न भवति दशमी द्वादशी वापि वाढं कुर्या तत्रापरिष्टान्मुनिजननिकरः पूर्वमन्ये तु
सर्वे ॥ विद्धा तद्दशम्याहरिदिनमथ च द्वादशी राजिशेषं सर्वैः पूर्वं तदानीमुपवसतु जनः प्रीतये
केशवस्य ॥ इति श्रीमत्कारमल्लवंशोद्भवमहाराजाधिराजश्रीमदनपालविरचिते तिथिनिर्णयसारे
(एकादशीनिर्णयः ४) ॥

द्वादश्यां पारणाविधानात् मुख्येति पूर्वं तर्हि कथमेकादशी युक्तोपोष्या द्वादश्युपवासे तु त्रयोदश्यां पारणीति
त्रेधा । द्वादश्यां पारणाविधानात् । तिथिनक्षत्रनियमे तिथिना तस्य पारणामिति तिथ्यंते पारणाविधानाच्च ॥
सवणाद्वादश्यां तु विशेषतः ॥ यद्येकादश्यामेव श्रवणनक्षत्रयुता द्वादशी लभ्यते तदैकेनोपवासेन व्र
तद्वयमपि सिद्ध्यति ॥ यदा त्वेकादश्यां संपूर्णायामेवोपवासस्तदा श्रवणद्वादश्यां पृथगुपोष्यं ॥
तथा वचनं ॥ एकादशीमुपोष्यैव द्वादशीं समुपोषयेत् । न चात्र विधिलोपः स्यादुभयोर्देवता हरि
रिति ॥ अनु असमाप्तव्रतः पूर्वेणैव कुर्यादुत्तरमिति वचनाद्द्वादश्यां पारणाभावे पूर्वव्रतस्यास
माप्तेः कथं न विलोप इति चेत् उभयोर्देवता हरिरिति वचनेनैकदेवतात्वेन नायं दोषः ॥ उपवास
द्वयासमर्थेन तु श्रवणनक्षत्रयुक्तायां द्वादश्यामुपवसनीयं ॥ तथा चैकादश्युपवासस्यापि फलं प्रा
प्नोति तदुक्तं ॥ एवमेकादशीं भुक्त्वा द्वादशीं समुपोषणात् पूर्ववासरजं पुण्यं सर्वं प्राप्नोत्य
संशयं इति तथा वचनांतरं च ॥ उपोष्य द्वादशीं पुण्यां विष्णुऋक्षेण संयुतां । एकादश्युद्भवं पुण्यं नरः
प्राप्नोत्यसंशयं ॥ यदा त्वेकादश्यामेव श्रवणनक्षत्रं पतति तदैकादश्यामपि श्रवणद्वादशीव्रतं कार्यं ॥ ॥

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

॥तदाह॥ याः काश्चित्तिथयः प्रोक्ताः पुण्या नक्षत्रयोगतः। तास्वेव तद्व्रतं कार्यं श्रवणद्वादशीं विना॥
तथा भविष्योत्तरेप्युक्तं॥ एकादशी यदा तु स्याच्छ्रवणेन समन्विता। विजया सा तिथिः प्रोक्ता भक्तानां
विजयप्रदा॥ तिथिनक्षत्रसंयोगे उपवासो यदा भवेत्। तावदेव न भोक्तव्यं यावन्नैकस्य संक्षयः॥ अवि
मदन० शेषान्महीपाल सर्वान्वर्ज्ये यदि। तिथिक्षये न भोक्तव्यं यावन्नैकस्य संक्षयः॥ एतावांस्तु श्रवणै
कादशी श्रवणद्वादश्योर्विशेषः॥ श्रवणैकादश्यां वामनावतारो हरिरर्चितः श्रवणद्वादश्यां तु जनार्दन २३
सैद्द इति॥ ॥इति श्रीकम्हारमल्लेत्यादि विरुदराजाधिराजमान श्रीमदनपालविरचिते तिथिनिर्णयसारे
२३ श्रवणद्वादशीनिर्णयः॥ शुक्लपक्षे त्रयोदशी तु पूर्वविद्धा ग्राह्या। त्रयोदशी प्रकर्तव्या द्वादश्या सम्हि३
तामुने। भूतविद्धा न कर्तव्या दर्शे पूर्णे कदाचन इति आपस्तम्बवचनात्। तथा कृष्णशषुवर्न॥
द्वितीया पञ्चमी वेधाच्च दशमी च त्रयोदशी। चतुर्दशी चापराह्न्युः पूर्वेद्युर्नोतथा इति। कृष्णपक्षे त्रयोद
शी तु पराविद्धोपवसे ग्राह्या। यदाह। षष्ठ्यष्टमी अमावास्या कृष्णपक्षे त्रयोदशी॥ एताः परयुताः पूज्याः
पराः पूर्वेण संयुताः इति॥ अनङ्गत्रयोदश्यपि पूर्वविद्धैव कर्तव्या॥ ॥ ॥

॥यदाह स्मीवत्तेः॥ कृष्णाष्टमी च हस्तस्या सावित्री वटपैतृकी। अनङ्गत्रयोदशी रम्भा उपोष्याः पूर्वसं
युता इति॥ ॥इति तिथिनिर्णयसारे त्रयोदशीनिर्णयः॥ अथ चतुर्दशीनिर्णयः प्रस्तूयते। त
त्र शुक्लपक्षे चतुर्दशी परा ग्राह्या। चतुर्दश्या च पूर्णिमेति युग्मवाक्यात्। शुक्लपक्षेऽष्टमी चैव
शुक्लपक्षे चतुर्दशी पूर्वविद्धा न कर्तव्या कर्तव्या परसंयुतेति स्मरणात्। कृष्णपक्षे चतुर्दशी
पूर्वविद्धा ग्राह्या। कृष्णपक्षेऽष्टमी कृष्णपक्षे चतुर्दशीति वचनात्। शिवरात्रिचतुर्दश्यां तु वि
शेषः सा तु प्रदोषव्यापिनी उपोष्या। तदुक्तं शंखस्मृतौ। प्रदोषव्यापिनी ग्राह्या शिवरात्रि२
शिवप्रिये। रात्रौ जागरणं यस्मात्तस्मात्तामुपोषयेत्॥ ननु माघासितभूतदिनं तु सा
जन्तुर्पतित आगयदि पंचदश्यां। जया प्रयुक्ता न तु तत्र कुर्यात् शिवस्य नाम्नि प्रियकृच्छिवस्य
ति त्रयोदशी विद्धायां निषेधात्। तथा कृष्णाष्टमी स्कन्दषष्ठी शिवरात्रिचतुर्दशी प
ताः पूर्वयुताः कार्यास्तिथ्यन्ते पारणं भवेत्॥ तथा जन्माष्टमी रोहिणी च शिवरात्रिस्तथैव
वा पूर्वविद्धैव कर्तव्या तिथिभान्ते च पारणम्। तथा श्रावणी दुर्गानवमी दूर्वा चैव हुताशनी॥

Indira Gandhi National Centre for the Arts

पूर्वविद्धातुकर्त्तव्या।शिवरात्रिर्बलेर्दिनमिति।त्रयोदशीविद्धायाग्रहणाच्चपरस्परविरुद्धा
नीवचाक्यानिलक्ष्यंते।सत्यं।अत्रेयंव्यवस्था।त्रयोदशीयदादेविदिनयुक्तौप्रमाणा।तथ
जागरेशिवरात्रिःस्यान्निशिपूर्णाचतुर्दशीतिवचनेनत्रयोदश्या।अस्पृष्टप्रदोषा।यदाच
तुर्दशीनिशाभवतितदोपवासजागरणादिकंकर्त्तव्यम्।यदापुनस्त्रयोदशीमिश्रिताच
मदन० तुर्दशीरात्रिर्भववतितस्यांनोपोष्यमिति।जयाप्रयुक्तानतुतत्रकुर्याच्छिवस्यरात्रिमि
तित्रयोदशीसंवचस्परात्रौनिषेधात्।ततश्चव्रतदुष्टंभवति।यदाद्वितीयदिनेपारणा
यागपस्तिथ्यंतोलभ्यतेतदापूर्वापोष्या।यदापुनर्द्वितीयदिनेप्रदोषंस्पृशति।तदाद्विती
२४ यैजागरोपवासादौग्राह्या।यदापुनश्चतुर्दशीदिनद्वयेपिप्रदोषंस्पृशति।तदापुनस्त्र २४
वोपोष्या।यदिपुनःपूर्वेद्युर्वोपोष्यतेतदाद्वितीयदिनेदिवातिथ्यंताभावात्तत्ररात्रौपारणाप्रा
प्तेति।तच्चायुक्तं।रात्रौपारणस्यनिषेधात्॥यदुक्तंकालादर्शे॥सर्वेष्वेवोपवासेषुदि
वापारणमिष्यते।अन्यथापुन्महाहानिःस्याद्रात्रौपारणमिति।यत्तुसार्धस्तमानएवव्यापि

नीवेल्यंहस्ति।दिवैवपारणंकुर्यात्पारणेनैवदोषभागितितद्वचनेदिनद्वयेस्तमानादू
र्ध्वभाविचतुर्नाडीव्याप्तिविषयं।भवद्यत्रत्रयोदशीभूतव्याप्तामहानिशा।।शिवरात्रिव्र
तंकुर्याज्जागरणंतथात्वेवचनविरोधोभवतीतिचेदामेवम्।महानिशावेधोपियुक्तस्तथ
किंपुनश्चतुर्नाडीवेधइत्येतत्परंतद्वचनं।अन्यथात्रयोदश्यस्तगेसूर्येचतस्रस्त्ववन
हिलु।भूतविद्धातुयातत्रशिवरात्रिव्रतंचरेदितिवायुपुराणवचनस्यगतार्थताभावात्।।
यदापुनर्दिनद्वयेपिअस्तमानादूर्ध्वभाविचतुर्नाडीव्याप्तिश्चतुर्दश्यानास्तितदाकुत्रो
पवासइतिउच्यते।पूर्वत्रैवोपवासः।यदुक्तंब्रह्मवैवर्ते।सूर्यस्तेनवनाडीषुभूतविद्धात्र
योदशी।शिवरात्रिव्रतेतत्रकुर्याज्जागरणंतथेति।ननुशिवरात्रिव्रतेभूताकामविद्धा
विवर्जयेत।तथाजयाप्रयुक्तानतुतत्रकुर्याच्छिवस्यरात्रिंप्रियकृच्छिवस्येतिवचनाच्च
त्रोसर्वथात्रयोदशीवेधात्कथमियंव्यवस्थेतिचेत।सत्यं।प्रागुक्तवचननिर्णयपर्यो
लोचनप्रकारेत्रयोदशीसर्वेचेनद्दिनद्वयेपिप्रदोषव्यापिचतुर्दशीफलाभैरो

वः॥ तत्रैतत्कर्तव्यमिति एतद्दिवा तु परं प्रागुक्तवचनमिति बोद्धव्यं। इहापि दिवातिथ्यै
तस्यैव दिवापारणं कर्तव्यम्॥ ॥इति श्रीकष्टारमल्लेत्यादिविरुदराजी विराजमानश्री
मदन॰ मदनपालविरचिते तिथिनिर्णयसारे शिवरात्रिनिर्णयः॥ ॥अमावास्यापरविद्धा प
र्या। षष्ठ्यष्टमी अमावास्या कृष्णपक्षे त्रयोदशी। एताः परयुताः कार्याः पराः पूर्वेण संयु
ता इति वचनेन परान्वितायां उपोषणत्वकथनात्। प्रतिपद्यप्यमावास्येति युग्मवचनाच्च।
पौर्णमास्यपि परान्विता पोष्या। एकादश्यष्टमी षष्ठी पौर्णमासी चतुर्दशी अमावास्या
२। तृतीया च ता उपोष्याः परान्विता इति विष्णुधर्मसारात्॥ न। एतच्च सावित्रीव्रतव्यतिरिक्तवि २५
षयमित्यवगन्तव्यं॥ यदाह ब्रह्मवैवर्ते॥ भूतविद्धा न कर्तव्या दर्शपूर्णा कदाचन। वर्ज
यित्वा मुनिश्रेष्ठ सावित्रीव्रतमुत्तमम्। यत्तु ब्रह्मपुराणवचनं षष्ठ्येकादश्यमावास्या पू
र्वविद्धा तथाष्टमी। पूर्णिमा परविद्धा स्यान्नोपोष्येति विपर्ययकमिति तत्सावित्रीव्रतव्यति
रिक्तविषयं। होलिका पूर्णिमा तु सायाह्नव्यापिनी ग्राह्या। सायाह्ने होलिकां कुर्यात्

पूर्वाह्णे क्रीडनं गवां। दीपं दद्यात्प्रदोषे तु पञ्चमेऽस्मिन्सनातन इति स्मरणात्॥ ॥इत्यमावास्यापूर्णिमा
निर्णयः॥ अथैतासां पूर्वेद्युः परेद्युश्च कियती भिन्नाडी भवतीति संदेहो निर्णीयते। यदाह्यपाति ऽ॥
श्रावण्यामसमुपैति यस्यां तिथिर्मुहूर्तत्रयवाहिनी सा। धर्मस्य कृत्येष्वखिलेषु पूर्वविद्भिस्तिथिः कीर्तित
विबुधैः पुराणैः। तथा पद्मनाभसिरप्याह। पक्षद्वयेऽपि तिथयस्तिथिपूर्वभागे पौत्री त्रिभिर्मुहूर्तैर्वि
शन्ति सामान्यमेव विधिरस्य मत इति॥ चतुर्दशी पञ्चमी च तिथिः षड्भिर्मुहूर्तैर्द्वादशघटिकाभि
स्त्रुश्रीतिथिं विध्यति। दशमी कलयापि उद्धीतिथिमेकादशीं विध्यति। अथ च षोडशपञ्चमुहूर्त
कैः पञ्चदशनाडीभिः स्तुद्धीतिथिं विध्यति। अत्र कालद्वये च एकादश्युपवासः। पञ्चदशघटिका
वेधस्तु व्रतविषयः। यदुक्तं निगमे। सर्वप्रकारवेधाय मुपवासस्य बोधकः॥ सार्द्धसप्तमुहूर्त
वेधस्तु वेधाय वाक्षते व्रतमिति। सर्वप्रकारवेधः कलाघटिकामुहूर्तादिरूपः। तत्र सासमय
त्रयं त्रिमुहूर्तव्यापिनि पूर्वाह्णे केवलमस्तमयात्। सूर्योदयादनन्तरं त्रिमुहूर्तव्यापिनी परेद्युर्यते॥
यतः। सा खण्डतिथिरपि सम्पूर्णा भवति। यदाह देवलः। यां तिथिं समनुप्राप्य उदयं याति भास्करः॥

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

सा तिथिः सकला ज्ञेया दानाध्ययनकर्मसु। तथा यां तिथिं समनुप्राप्य उदयं याति भास्करः। सा तिथिः
सकला ज्ञेया दैवे पित्र्ये च कर्मणि॥ उपवासे तु यद्यस्तमयात् पूर्वं द्वित्रिघटिकामात्रव्यापिन्यपि पूर्वा
भवति तदा सैवोपोष्या। पंचमी सप्तमी चैव दशमी च त्रयोदशी। प्रतिपन्नवमी चैव कर्तव्या संमुखा
मदन तिथिरिति पोठीनसिना संमुखायाम् एव तिथावुपोषणविधानात्। सायाह्नव्यापिन्यपि द्वितीया
नोपोष्या संमुखत्वाभावात् तस्याः। कैश्चिक्तवैयासंमुखा तिथिः ऋत्ययं न विधिरेव प्राप्तः प्राप्तस्य नूप
त्वाभावात्। तथा उपवासस्य तत्तत्तिथिनिषेधव्रतकल्पेष्वेव विधानात्। नवपूर्वाविद्धा सर्वे
२६ वा वा परविद्धा सं वर्जयेदिति। दिनद्वयसंवेधिनी तिथ्याव्यापकलेनोपवा २६
सप्राप्तेश्च स्वेच्छा पूर्वेद्युः कदाचिदपरेद्युरुपवासः प्राप्नोति। तदनेन प्रकारेण पक्षे प्राप्तस्य नियम
विधिरेव युक्तः। नियमविधेरत्यन्तवादतं तस्यात्। पूर्वस्योपोष्यानपरेति गम्यते। एवं परा वोपोष्या न पूर्वेत्य
भिप्रायः। तस्माद्विलवर्तिका पि सा याह्नेया तिथिः सैव ग्राह्येति सैवोपवासे यावन्निषिद्धा नियमविधिनानेन पूर्वाभि
मान्यव्यापिनी परा तिथिः। यदा तु कर्मकालव्यापिनी तिथिर्न लभ्यते तदा परतिथौ यावान् कालः सह द्वितीयावर्तिनावाल्काले सोहृ
द्विर्वा नदतिथौ कल्प्यते। लिंग कर्मकालव्यापनाय॥ ॥*॥ यदुक्तम्॥ ॥ ॥ ॥

तिथ्यादौ तु न वेधो वाह्न्यासो वृद्धिः परेऽहनि। तावान्त्राह्यः स पूर्वेद्युः सदृष्टोपि स्वकर्मणीति। अस्मिन्
त्वेनपरेऽहनि पूर्वेद्युरिति च निर्देशेन परतिथिः पूर्वा तु पिच्छव्यस्य तेन मुख्य महः। तस्मिन् ह्रासवृद्ध्या
ना राज्यस्यास्मैनवात्। तथा तिथ्यादाविदानं तिथिसंवेध नवह्रासवृद्ध्या कथनाच्च। यदा पुनः
कर्मकालव्यापिनी लभ्यते तदा तया कर्माणि कुर्वीत ह्रासवृद्धी न कारणमिति ह्रासवृद्ध्योः प्रतिब
द्धत्वात्॥ यदा तु परदिनावधितनवृद्धिप्रवेशनापि ह्रस्वत्वात्संपूर्णकर्मकालव्यापिन्यां तिथौ
समस्तकर्मकालव्यापिनी न लभ्यते। तदा ह्रासप्रवेशनापि तिथिः संभवन्त्यपि कर्मकालयोगस्वल्प
भवति मध्यस्थावाह्नी नमवतितदा पूर्वेद्युर्वा परा वेति कर्मकालव्याप्तिनैव निर्णयाभावस्या
वस्थितत्वादेवं निर्धार्य वृद्धिह्रासानिर्णयामावेन सुलभोऽन्यायो। यदा तु ह्रासवृद्धी गृही तयोः किं
चित्कर्मकालव्यापित्वं भवति समग्रकर्मकालव्यापित्वं वा लभ्यते तदा परदिनावधितह्रासवृद्ध्योः
प्रवेशः। यदि समस्तमयात् पूर्वं मुहूर्तत्रयव्यापिनी तिथिरुपादेयत्वमुक्तमेतदमावास्यादिवि

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

वि

कार्य्ये दैवे याः पुनः परा उपोष्यत्वेन विहितास्ता घटिकामात्रव्यापिन्योपि परा उपोष्या न पूर्वा तिथिविद्धाः ॥ ॥
तदुक्तं भविष्यपुराणे ॥ व्रतोपवासनियमे घटिकैकापि या भवेत् । सा तिथिः सकला ज्ञेया पित्र्ये चापरा
ह्णिकी ति । गार्ग्योपि दशनाडीभिर्द्वितीयैकादशीभिस्तथा । अतोष्टादशनाडीभिर्दूषयत्युत्तरां तिथिमिति वचनमुप
मदन॰ वासव्यतिरिक्तकर्मविषयम् । अत्र वचने उपवासशब्दस्य वणात् उपवासे तु घटिकामात्रेणापि दूष
यत्युत्तरां तिथिमिति वचनोपपन्नसिद्धत्वात् निषेधस्य । अतः स्वामिकार्त्तिकेयपूजनयद्दानब्राह्मणभोज
नादिकालविशेषविहितकर्म क्रियते तद्धि दशघटिकाभिः पंचम्या विद्धायां षष्ठ्यां न कार्यमित्ययं विषयः
यथा दशम्या पंचदशनाडीभिर्विद्धायामेकादश्यां नारायणमत्स्यादिके न कर्त्तव्यमित्येतद्विषयं तथा २७
२२ चतुर्दश्याष्टादशनाडीभिर्विद्धायाममावास्यायां साङ्केन विषयामिति विषयव्यवस्था । ततश्च न कश्चिद्विरो
धः ॥ इति तिथिनिर्णयसामान्यनिरूपणम् । अथ तिथिषु दैवपित्र्यकर्मकालनिरूपणं क्रियते तथा त्रिधा दिवस
विभागं दर्शयंति श्रुतिः पूर्वाह्णो वै देवानां मध्यंदिनो मनुष्याणामपराह्णः पितॄणां तस्मादपराह्णे ददातीत्यस्याः
सुतेरर्थः त्रिधा विभक्ते दिवसे पूर्वाह्णमध्याह्नापराह्णेषु त्रिषु विभागेषु देवतादिकालानीति ॥

रत्नः ५

मनुरपि द्विधा दिवसविभागमाह ॥ यथा चैवापरः पक्षः पूर्वपक्षाद्विशिष्यते तथा श्राद्धस्य पू
र्वाह्णादपराह्णो विशिष्यते ॥ तथा स्कन्दपुराणे च । आवर्त्तनात्तु पूर्वाह्णो ह्यपराह्णस्तथाप
रडति । तथा मत्स्यपुराणे । मुहूर्त्तैः पंचदशभिर्द्दिवसविभागस्तु यस्मिन्विभागे यत्कर्म दैवीपि
त्र्यं वा विहितं तस्मिन्नेव विहितं ॥ यदाह पित्र्यकर्मविषयकं मनुः ॥ ययास्तं सविता या
तिपितरस्तामुपासते । तिथिं तेष्वपराह्णे हि स्वयं स्वयंभुवा । तथा दैवकर्मणि सैव ग्राह्या यस्या
मभ्युदितो रविः सा तिथिः सकला ज्ञेया विपरीता च पैतृके । विपरीतास्तगामिनी त्वथो
अनयोरुदयास्तमनतिथ्योः सकलत्वं पित्र्यकर्मापेक्षयैवावगन्तव्या । तदुक्तं ब्रह्मणा
दिन । मध्याह्ने वापराह्णे वा यदुक्तं यत्र कुत्रचित् । तस्यां कुर्वीत सद्भावे तिथेस्तत्कर्म नान्य
थेति । यदा दिनद्वयेपि पूर्वाह्णादिव्यापित्वं तिथेस्तथा पक्षस्य वृद्धौ द्वितीया ग्राह्या
ज्ञेये तु पूर्वैव । वर्द्धमानस्य पक्षस्य उदयात्पूज्यते तिथिः । यदा पक्षः क्षयं याति तदा सा
दपराह्णिकी ति बोधायनस्मरणात् । तथा श्राद्धविशेषमुपादाय कालविशेषः स्मर्यते ॥

Indira Gandhi National Centre for the Arts

पूर्वाह्णे दैविकं श्राद्धमपराह्णे तु पैतृकं। एकोद्दिष्टं तु मध्याह्ने प्रातर्वृद्धिनिमित्तिकं। वृद्धिः
पुत्रजन्मसा निमित्तं यस्याभ्युदयिकस्य तत्सर्वमाभ्युदयिकं श्राद्धं सामान्येन वृद्धिनि
मित्तकमुच्यते। केवलं पुत्रजन्मनिमित्तमेव श्राद्धं न भवति। तस्य कालनियमाभावेन
मदन० प्रातः कर्त्तव्यता विधिना संगतेः। अतोन्यनिमित्तं सर्वमाभ्युदयिकं प्रातः पूर्वाह्णे कर्त्त
व्यं। तथा च पुराणवचनं। शुक्लपक्षस्य पूर्वाह्णे रौहिणं तु न लंघयेत्। अत्र पूर्वाह्णे द्विती
येदिनार्द्धमपराह्णः। तथा च पूर्वाह्णे सकलमाभ्युदयिकं श्राद्धं कर्त्तव्यं दिनद्वितीयार्द्धे अ
पराह्णे कर्त्तव्यं। यत्तु पूर्वाह्णो वै देवानामित्यादिश्रुतौ दिनस्य त्रिभागमभिधाय तृतीय २८
२८ भागः पितृकार्यकाल इत्युक्तं तत् पिंडपितृयज्ञार्थं पिंडान्वाहार्यकश्राद्धविषयं। पिंडपि
तृयज्ञार्थं करणापठितत्वात्। तथा च छंदोगपरिशिष्टे कात्यायनवचनं। पिंडान्वाहा
र्यकं श्राद्धं क्षीणे राजनि शस्यते। वासरस्य तृतीयांशे नातिसंध्यासमीपतः इति। अस्मा
देव वचनात् संध्यासमीपे राक्षसवेला यामकरणामेव। ततस्तान्यस्य कलमपि पार्वणी

दिनद्वितीयार्द्धे अपराह्णः शब्दवाच्य उपक्रमणीयं। सर्वोपक्रमकालः कुतपः तस्य दि
नमध्यत्वात्। सप्तमात् परतो यस्तु नवमाद्वै वरस्तु यः। उभयोरपि मध्यस्थः कुतपः सोभि प:
धीयत इति। तथा वायुपुराणे। कुंजरे गोपतिर्गोभिः कालेन तपति ज्ञाः। स कालः
कुतपस्तत्र पितॄणां दत्तमक्षयं। तस्मिन्कुतपकाले श्राद्धमारंभणीयं। यदाह गौतमः।
आरभ्य कुतपे श्राद्धं कुर्यादारौहिणं बुधः। विधिज्ञो विधिमास्थाय रौहिणं तु न
लंघयेत्।। रौहिणं लंघयेद्यस्तु ज्ञानतोऽज्ञानतोपि वा। आसुरं तद्भवेच्छ्राद्धं पितॄणां
नोपतिष्ठते।। नवमो मुहूर्त्तो रौहिणः। एकोद्दिष्टस्य पितृत्वेपि तन्मध्याह्ने एव क
र्त्तव्यं।। यदाह पराशरः।। पूर्वाह्णे दैविकं कार्यमपराह्णे तु पैतृकम्। एकोद्दिष्टं तु
मध्याह्ने प्रातर्वृद्धिनिमित्तकं। अत एव यद्व्यवस्था।। रौहिणं तु न लंघयेदिति वचनेन न
रौहिणं नवमं मुहूर्त्तं नातिक्रामेत्। तत्रैव श्राद्धं समापनीयमित्येतदर्थपरा
दिवसद्वितीयभागएवापराह्णो गृह्यते। दिवसस्य तृतीयचतुर्थभागे वाऽपराह्णे

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

मागो॥ अस्यार्थस्यानुपपत्तेः॥ तयोर्मध्ये कुतपरौहिणयोरभावात्॥ अतो द्विधा
विभक्ते दिने अपराह्णमध्यवर्त्तिन्यां कुतपाद्यघटिकायां मध्याह्नत्वेनैकोद्दिष्टमा
भागीयं॥ यदुक्तं मत्स्यपुराणे॥ अपराह्णे तु संप्राप्ते अभिजिद्रौहिणोदये॥ यत्कि
ञ्चिद्दीयते तत्र तदक्षयमुदाहृतं॥ अभिजिदष्टमो मुहूर्त्तः कुतपः नवमो रौहिणः॥ ४।
मदन० एतदपि वचनं दिवसस्य द्विधा भागे एव घटते॥ एवमन्येषामपि मुनिवचनानाम
न्यथाप्रतिभासमानानां कुतपरौहिणवचनेनाविरोधो व्याख्येयः॥ ननु यदिदं
कुतपरौहिणकाले श्राद्धविधानं तदेकोद्दिष्टश्राद्धविषयमनाग्निकश्राद्धवि २७
२७ षयं वा भवतु। अतो न कश्चिद्विरोध इति चेत् मैवं भाषिष्ठाः। यदुक्तमनाग्निक
श्राद्धविषयमस्त्विति तदसमंजसं॥ पिंडान्वाहार्यकश्राद्धव्यतिरिक्तपार्वणश्राद्ध
करणे साग्नेरप्यत्यन्तप्रशस्तकुतपरौहिणकालपरित्यागकारणाभावात्॥
एकोद्दिष्टविषयत्वमप्ययुक्तं। अमावास्यायां पार्वणश्राद्धमपि कुतपकालस्यैवाद्येन स्मरणात्॥

यदाह हारीतः। भूतविद्धाप्यमावास्या प्रतिपन्मिश्रितापि वा। पितृकर्मणि विद्वद्भिर्ग्राह्या कु
तपकालिकी मता॥ तथा कुतपरौहिणयोश्चतुर्दशीसद्भावे भूताष्टदशनाडीभिर्दूषयत्युत्तरां तिथिमिति॥
अमावास्यायां श्राद्धप्रतिषेधाच्च॥ तथा वचनांतरं च॥ मध्याह्नात्परतो यत्र चतुर्दश्यनुवर्त्तते। सिनीवाली
ति साद्दृष्टा पित्र्यकर्मणि निःफला इति। ननु ततो निवृत्ते मध्याह्ने कृतस्नानः समागतान् द्विजान्। अभिगम्य य
थामार्गं प्रयच्छेद्दन्तधावनं। तैलमुद्वर्त्तनं स्नानं पानीयं च पृथक् पृथक्। पात्रैरौदुंबरैर्दद्याद्वैश्वदेविक
पूर्वकं। ततः स्नानान्निवृत्तेभ्यः प्रत्युत्थाय कृतांजलिः। पाद्यमाचमनीयं च संप्रयच्छेद्यथाक्रममित्यत्र
स्मृतिवचने तानि मध्याह्नकाले दन्तधावनादिकं कृत्वानंतरं ब्राह्मणेभ्यः पाद्यमाचमनीयं च दद्यादि
ति श्रुतीनां एव कुतपरौहिणकाले पार्वणश्राद्धोपक्रमाभिधानात् कुतपरौहिणयोरेकोद्दिष्टविषय
तास्तीति चेत्॥ अत्र ब्रूमः॥ श्राद्धमुपक्रम्यातु त्याय प्रकुर्वीत धावनं। श्राद्धकर्त्ता न कुर्वीत दंतानां धावनं बुधः
तैलमुद्वर्त्तनं स्नानं दद्यात्पूर्वाह्णे एव तु। श्राद्धभोक्ता न खादेत्तु दंतधावनं कारयेदिति वचनेन प्रातरेव

Indira Gandhi National Centre for the Arts

रत्नयावनादिविचारात्॥ ततो निष्पन्ने मध्याह्ने इति यत् निःपन्ने मध्याह्ने इत्यकारप्रश्लेषेणाप्यभिमु
ख्यात्वं तत्र्यान्तेर्जल्पितमित्युपपन्नंशायी। तस्मात्सामेरागेः सर्वस्याः विमध्याह्नांतर्गतायां कुतपाद्याद्व
टिकायामेकोद्दिष्टारंभः। अपराह्णांतर्वर्तिन्यां कुतपाद्यघटिकायां पार्वणस्यारंभ इति सिद्धं। प्रागुक्तमु
मुख्यकालासंभवे कुतपमुहूर्तादुपरितनं मुहूर्तचतुष्टयं श्राद्धतिथौ सत्यां ग्राह्यं॥ तदुक्तौ द्वद्वमुहूर्ते
मदन० कुतपाद्यं मुहूर्तचतुष्टयं। मुहूर्तपंचकं ह्येतत्स्वधाभवनमिष्यत इति। योयस्य विहितः कालः कर्मणस्त
स्तदुपक्रमे। विद्यमानो भवेदंगानो कितोपक्रमेणतु। तथा रात्रौ श्राद्धं न कुर्वीत राक्षसी सा हि कीर्ति
ता। संध्ययोरुभयोश्चैव सूर्ये चैवाचिरोदिते। त्रिमुहूर्ते तु सायाह्ने तत्र श्राद्धं विवर्जयेत्। उपसंध्यं न ३०
३० कुर्वीत पित्र्यं जांकथंवन। रात्रौ श्राद्धं न कुर्वीत राहोरन्यत्र दर्शनात्॥ सूर्योदयमुहूर्ते तु संध्यायो
रुभयोस्तथा। इत्यादिस्मृतिपुराणवचनानिवनानिवचनकुतपरोहिणकालोक्तश्राद्धस्य राघ्या
दिषु असंभवादेव प्रतिषेधात्सिद्धमुखरोहिणकालाद्याद्यकालांतरविधिप्रतिषेधकालबद्धियाद्ध॥

स्यादितिज्ञायते। अतोयस्यामस्तंयातीतिकुतपादिमुहूर्तपंचकव्यापिनी तिथिरपि तत्र सुणासत इति चेत्
नार्थः। नत्वस्तमयमात्रव्यापिनी। त्रिमुहूर्ते तु सायाह्नेस्तत्र श्राद्धं विवर्जयेदस्तमयसमये श्राद्धप्राप्ती
वात्। अपराह्णेपि श्राद्धतिथ्यभावे श्राद्धं न क्रियत एव। तथासति तामुपासत इत्यसंगतं स्यात्। अतोस्त
मयशब्देन गौण्या वृत्त्या षडितिवत्समीपलक्षणया अपराह्णो लक्ष्यते। तथा च यत्र प्रत्यस्तमयसंबंधिन्यां ति
थौ श्राद्धविधानं तत्र सर्वत्रापराह्णव्यापिन्यां तिथौ विहितमित्यवसेयं। प्रतिसंवत्सरश्राद्धमपि कृष्ण
वर्मानुसारेणैकोद्दिष्टवत्कुतपघटिकामारभ्य मध्याह्नतिथौ सत्यां कर्तव्यं। पार्वणं तु कुतपात्प्राग्घटिका
मारभ्य कर्तव्यं। तस्यैव कालस्यातिप्रशस्तत्वोक्तेः। ननु दर्शेषपोष्ठिमासेव पितुः संवत्सरे दिने। पूर्वविद्ध
मकुर्वाणो नरकं प्रतिपद्यत इति वचनेन पूर्वविद्धायां तिथौ प्रतिसंवत्सरश्राद्धं विधीयते। तत्कथम
सामान्येन कुतपादिमुहूर्तव्यापिन्यां तिथौ विधानं। वचनार्थानवगतेः पूर्वविद्धमिति दिवसपूर्वार्ध
मात्रव्यापिन्यां पूर्वतिथावित्यर्थो विवक्षितः। नत्वस्तमयवेलायां कलामात्रव्यापिन्यां तिथौ। सैव ह्यपराह्णिके

Indira Gandhi National Centre for the Arts

श्राद्धेनापरापुत्रहानिदेतिबाधबलादस्तमयकालव्यापिनी या तिथिः सैव ग्राह्या द्विके श्राद्धे रात्रौ तु योगोस्ति चेत्॥
तदा वचनबलादस्तमयसमये एव श्राद्धप्रसंगः। यदि संध्याकाले तत्समीपे श्राद्धं प्रतिषिद्धमिति तन्निमित्तका
लेन विधीयते तदापराह्णकालेऽन्यतिथेरभावेन श्राद्धस्य करणे न सैव ग्राह्या द्विक इति विहिता एव ग्रसणात्॥
नापरापुत्रहानिदेति। प्रतिषिद्धायामपरस्यां तिथौ विधानेव स्यात्। यां तिथिं समनुप्राप्य अस्तं याति दिवाकरः
मदन० इत्यादिवचनोक्तासु संबंधीन्यास्तिथेः संपूर्णत्वाभिधानात्। यदा कादिकृतं कर्म विहितं तिथौ वेदकृतं स्यादिति वेत्॥
मैवं। यथास्तमयसमययोगेन पूर्वदिने तस्याः संपूर्णत्वं तथैवपरदिनेपि उदयसंबंधयोगेन यां तिथिं समनुप्राप्य
उदयं याति भास्करः इत्यादिवचनेन संपूर्णत्वकथनेनास्तमयवेलायां दिनद्वयेपि तिथिसद्भावे न सैव ग्राह्या द्वि ३१
३१ क इति पूर्वापरा वा का तिथिर्विधीयत इति न ज्ञायते। न तत्रापि पुत्रहानिदेति का वा प्रतिषिध्यते। इत्यपि न ज्ञायते।
तथा यदि वचनपरिभाषितं अवास्तवो तिथीनां संपूर्णत्वं एतेतदा सर्वासामपि उदयास्तमयसंबंधेन संपूर्णत्वेन सर्व
कर्मकालव्यापित्वाद्यापस्य विहितः कालस्तत्कालव्यापिनी तिथिरिति मध्याह्नव्यापिनी या स्यात्सैकोद्दिष्टे तिथिर्भवेत्।
अपराह्णव्यापिनी या तु पार्वणी सा तिथिर्भवेदिति च वचनजातं व्यावर्तनीयाभावान्निरर्थकं भवेत्। अतोऽस्तमय
वेलायां मिलनस्य वचनस्यायमर्थः॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ श्रीरामः॥ ॥

अग्निदिनमध्याया सा... वेलास्तसमीपवर्तीकालः सायाह्नस्त्रिमुहूर्तः पंचमो भागस्तस्य प्रवेशे
यास्वल्पाल्पास्ति सैव प्रातः संवत्सरश्राद्धे ग्राह्या। तस्याः श्राद्धयोग्यकुतपादिमुहूर्तपंचकरूपापरा
ह्णव्यापित्वात्। इतरा पूर्वा या सायाह्नमात्रं व्याप्य वर्तते। श्राद्धयोग्यमपराह्णं न व्याप्नोति सा पुत्र
हानिं ददातीति ततो नोपादेयेत्यर्थः। अयमेवार्थः स्फुटं कृतः स्मृत्यंतरे। अपराह्णः पितृणां तु या
पराह्णानुयायिनी ति। यद्यपि विचार्यते यदि दिने प्राप्तः संवत्सरस्य श्राद्धतिथिर्न प्राप्यते पूर्वा तु कुत
पकालमात्रं व्याप्य वर्तते तदा सैव पूर्वा ग्राह्या। सकलश्राद्धयोग्यकालव्यापनात्। यदा तु श्राद्ध
से प्रवर्तमाने पूर्वापरयोरुभयोरपि दिनयोः कुतपरौहिणमुख्यकालं श्राद्धतिथिर्न लभ्यते तदा
पूर्वा अमुख्यकालसंबंधिनी ग्राह्या। तिथिवृद्धौ तु दिनद्वयेपि मुख्यकालसंबंधे पूर्वैव श्राद्ध
तिथिर्ग्राह्या। सकलकालव्यापनात्। आमश्राद्धं तु देशकालानुरोधेन पाकाद्यसंभवे द्विजः पूर्वा
ह्णे कुर्वीत। यदाह शातातपः। आमश्राद्धं तु पूर्वाह्णे एकोद्दिष्टं तु मध्यतः। पार्वणं चापराह्णे तु प्रा
तर्वृद्धिनिमित्तकं। यत्तु। मध्याह्नात्परतो यस्तु कुतपः समुदाहृतः। अमंत्रेणापि तत्पितृणां दत्तमज
यमिति।

Indira Gandhi National Centre for the Arts

तथा। आमश्राद्धं तु मध्याह्ने एकोद्दिष्टं तु मध्यतः। पार्वणं चापराह्णे तु प्रातर्वृद्धिनिमित्तकमिति हारीतवचनी॥
तच्छ्राद्धे विषयः। तस्य मुख्यत्वोहि। आकृत एकाल एव आमश्राद्धविधानात्॥ इति श्राद्धकालनिर्णयः॥ ॥
एवं श्राद्धप्रसंगाद्वृद्धांतर विषयोपि संदेहो निरस्यते। नवश्राद्धमासिकसपिंडीकरणानि एकोद्दिष्टानि
मदन॰ कं यत्कृतं श्राद्धं तत्स्वस्वद्व्यतिरमाह। त्यविभक्तेर विभक्तैर्भ्रातृभिर्ज्येष्ठं पुरस्कृत्य कर्मवश्राद्धं
कार्यं न पृथक्स्वियं। ततान्यपि प्रतिसंवत्सरादिश्राद्धमधास्तु विभक्तास्तु पृथगेव श्राद्धं कुर्युः। अय
मेवार्थः स्पष्टीकृतः स्मृत्यंतरे॥ नवश्राद्धं सपिंडत्वं श्राद्धान्यपि च षोडश। एकेनैव तु कार्याणि सवि
३२ भक्तधनेष्वपीति। तथा॥ विभक्ता वा विभक्ता वा स्वकुर्युः श्राद्धमूर्ध्वतं मघासु च ततो न्यत्र नाधिकारः ३२
पृथग्विना॥ विभक्तास्तु पृथक्कुर्युः प्रतिसंवत्सरादिकं। एकेनैवाविभक्तेषु कृतं सर्वैः कृतं भवेत्॥
न्यायाद्विनागानामेको धर्मः प्रवर्तते। विनागेसाति धर्मोपि भवेत्तेषां पृथक्पृथक्। सर्वैरनुमतिं
कृत्वा ज्येष्ठेनैव तु यत्कृतं। द्रव्येण चाविभक्तेन सर्वैरेव कृतं भवेदिति॥ अथ नांदीमुखश्राद्धविषय
संदेहोपि दूरीक्रियते। तत्र यदा पिता स्वसुतसंस्कारानि तदा नांदीश्राद्धानि स्वपितृभ्यो दद्यात् सुताद्यविवा
हावधि। यदा तु पितुरभावे अन्यो भ्रात्रादिः संस्करोति तदा पितृक्रमतः श्राद्धं दद्यात्॥ ॥
तथा च स्मृतिः। स्वपितृभ्यः पिता दद्यात्सुतसंस्कारकर्मसु। पिंडानोद्वहनं तेषां तस्याभावे तु तत्क्रमात्॥
अत्र पिंडशब्देन श्राद्धं लक्ष्यते। पिंडदानसहस्वेषामुद्वहनादित्यत्राऽभिविधौ॥ तथा च स्मृत्यंतरे पि॥
नांदीश्राद्धं पिता कुर्यादाद्ये पाणिग्रहे बुधः। अत ऊर्ध्वं प्रकुर्वीत स्वयमेव तु नांदिकं॥ तथा च स्मृत्यंतरे॥
पित्रा सुजीवता पुत्रः कुर्युतदारसंग्रहे। पितुर्नांदीमुखं प्रोक्तं न पुत्रस्य कथंचनेति॥ तथा च वचनांतरे॥
कन्यापुत्रविवाहेषु प्रवेशे नववेश्मनः। नामकर्मणि बालानां चूडाकर्मादिके तथा॥ सीमंतोन्नयने चै
व पुत्रादिमुखदर्शने॥ नांदीमुखे पितृगणान्पूजयेत्प्रयतो गृही॥ यदा तु पिता जीवति देशांतरगतः
पतितो वा कुतश्चिदनधिकारी तावा भवति अन्य एव तत्सुतसंस्कारानि जातकर्मादिकर्माणि तदा तस्यापि तु ये पि
तृभ्यो नांदीमुखं दद्यात्॥ यदुक्तं स्मृत्यंतरे। पितरो जनकस्य ज्यायाव बहुतमनोहिते। समाहितत्वतः
पश्चात्स्वान्ययेत पितामहानिति। यदा तु जीवपितृकः स्वसुतसंस्कारानि तदा मातृमातामहसां विभि
श्राद्धद्वयमेव कुर्यान्न पितृणां नांदीमुखं। सपितुः पितृकस्य तेषु अधिकारो न विद्यते। न जीवंतमति
क्रम्य किंचिद्दद्यादिति श्रुतेरिति कात्यायनवचनात्॥ तथा कात्यायनः॥ स्वसुतजीवपितृकस्य

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

हामन्त्रमनाग्नेर्जीवतिसाग्निकस्यापिविद्यमानपितृकस्यापितृयज्ञानामनारंभमुद्दिशति॥ जीवत्पितृ
कस्यव दिसाद्धनजीवंतमतिक्रम्यदद्यादितिप्रतिप्रसवमाह॥ यत्तु उद्वाहे पुत्रजननेपित्र्येष्टौ
सोमिकेमखे॥ तीर्थेब्राह्मणआयातेषडेतेजीवतःपितुरितिमैत्रायणीयपरिशिष्टवचनं॥ त
त्रछन्दोगव्याख्यायिनासाग्निनामवतिबोद्धव्यं॥ नजीवत्पितृकःकुर्याच्छ्राद्धमग्निमृतेद्विजः॥ येभ्य
मदन॰ एवपितादद्यात्तेभ्यःकुर्वीतसाग्निकः४॥ पितामहेष्वेवमेवंकुर्याज्जीवतिसाग्निकः॥ साग्निको
पिनकुर्वीतजीवतिप्रपितामहे। तस्मात्पारस्करवचनाधिपर्यालोचनया। पितरिजीवतिमृतरि
३३ जीवेत्पामकमेवमातामहश्राद्धं। त्रिष्वपिपितृमातृमातामहेषुविद्यमानेषुकात्यायनमतेसा ३३
ग्निकस्यानग्निकस्यापिनास्त्येवनांदीमुखश्राद्धं। मातरएवपरंपूज्याःइतिस्मृतेः॥ ॥इतिश्रीक
हारमल्लेत्यादिविरुदराजीविराजमानश्रीमदनपालविरचितेधर्मनिर्णयसारेनांदीमुखश्राद्ध
निर्णयः४॥ ॥अथामावास्यापौर्णमास्योःश्राद्धकालनिरूपणं॥ तत्रामावास्यापौर्णमास्योःश्राद्ध
विधानपरेतन्ननम्॥ अमावास्यायथापुण्यापितृपित्र्यादिकर्मणि॥ ॥

पौर्णमासीतदापुण्याविशेषास्तिनकश्चन॥ कलासंपूर्णताद्योजसोमस्यान्तावपूर्णिमासप्ता
पूर्णेकलेसोमेपरितोष्यायंतिवा॥ तथाव्याघ्रपादः॥ ननिर्वपतियःश्राद्धंप्रमीतपितृको
द्विजः॥ इंदुक्षयेमासिमासिप्रायश्चित्तीयतेतुसः॥ इति॥ अमावास्यादिधावतुर्दशीविद्धाप्रति
पन्मिश्रितावा। यस्यामुदयात्पूर्वंचंद्रोदृश्यते सासिनीवाली यस्यांद्वितीयायांप्रतिपन्मि
श्रितायांचंद्रोनदृश्यतेसाकुहूरिति॥ यदाहव्यासः॥ दृष्टचंद्रासिनीवालीनष्टचंद्राकुहूः
स्मृता॥ सिनीवालीकुहूश्चैवदैवेपित्र्येचकर्मणीति॥ दर्शेचपौर्णमासेचपित्रोःसांवत्स
रदिने॥ पूर्वविद्धमकुर्वाणोनरकंप्रतिपद्यते॥ तथाभूतविद्धाप्यमावास्यामोहाद
ज्ञानतोपिवा॥ श्राद्धकर्मणियेकुर्युस्तेषामायुःप्रहीयते॥ परस्परविरोधिवचनजातं
दृश्यते॥ अतोव्यवस्थाभिधीयते॥ भूतविद्धाप्यमावास्याप्रतिपन्मिश्रितापिवा॥ पि
त्र्यकर्मणिविद्वद्भिर्ग्राह्याकुतपकालिकीति॥ तथावचनांतरं॥ मध्याह्नव्यापिनीया
तुतिथिःपूर्वापरापिवा॥ तदहःकर्मकुर्वीतह्रासवृद्धीनकारणमिति॥ अत्रवा

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

वनेकुतपकालेमध्याह्नःतस्यैवाहोमग्मत्वात्।अतःकुतपकालव्यापिनीपूर्वापरावा॰
मावास्याग्राह्या।ग्राह्याकुतपकालिकेतितस्याएवाभिधानात्।यदातुचतुर्दशीकुत॰
पकालमप्यतिक्रम्यवर्त्ततेसापितृकर्मणितात्र्यैव।मध्याह्नात्परतोयत्रचतुर्दश्यनुव॰
र्त्तते।सिनीवालीतुसाज्ञेयापितृकार्येतुनिःफलेति।यदातुतिथिवृद्ध्यादिवसद्वय॰
मदन॰ पिकुतपकालव्यापिन्यमावास्यालभ्यतेतदाकुहूरितीयाग्राह्या।तदाहजबेताः॥
सिनीवालीकुहूश्चैवसुतुल्येसाङ्गकर्मणि।स्यातांतेयदिमध्याह्नेऽऽद्यादिस्यात्कथं
तदा॥तिथिक्षयेसिनीवालीतिथिवृद्धौकुहूःस्मृता॥साम्येपिचकुहूःज्ञेयाचेदखर्वदी ३४
गवद्विभावितिति।यदाकुतपोत्पघटिकामात्रम्यसिनीवालीप्रवर्त्ततेकुहूश्चकुतपप्र॰
३४ र्वघटिकामात्रव्यापिनीतदापिसाङ्गेकुहूरेवग्राह्या।साङ्गारंभयोग्यकुतप॰मावा॰
स्यासंभवात्।यदिदंसाम्येकुहूःसाङ्गविधानंतदिदंनिरग्निकब्राह्मणस्त्रीशूद्रविषयम्॥
यदुक्तं।सिनीवालीद्विजैःकार्यासाग्निकैःपितृकर्मणि।स्त्रीभिःशूद्रैःकुहूःकार्यात॰

याचानग्निकैर्द्विजैरिति॥तथाव्यासवचनंदृष्टव्यं।सिनीवालीकार्याविप्रैस्तुसाग्निभिः।
नष्टचंद्राकुहूःशूद्रैर्विप्रैश्चैवनिरग्निकैः।यदितुतिथिक्षयेदिनद्वयेऽमावास्याकुतपं
नव्याप्नोतितदासर्वैरेवसिनीवालीग्राह्या।तिथिक्षयेसिनीवालीतिस्मरणात्।य
त्तुवचनंत्रिमुहूर्त्तापिकर्त्तव्यापूर्वातदर्शातुबह्वृचैः।कुहूश्चयजुर्भिःकार्यायथेष्टंसामगीति
भिरितितत्कुतपकालादिसाङ्गविधायकबहुस्मृतिविरुद्धत्वान्मूलभूतस्मृत्यभावाच्चोपेक्षणी
यमिति।अमावास्यासाङ्गकालनिर्णयेनैवपौर्णमासीसाङ्गकालनिर्णयोपिव्याख्या
तोवेदितव्यः॥॥अमावास्यापौर्णमासीसाङ्गकालनिर्णयः॥यदिदमग्निमतोद्विजस्य
मावास्यायामपराह्णेविहितपिंडपितृयज्ञानन्तरंपिंडान्वाहार्यकंश्राद्धंविहितंतद्दर्श
कालसंदेहापिव्युदस्यते॥तत्रमनुः॥पितृयज्ञंतुनिर्वर्त्यविप्रश्चन्द्रक्षयेऽग्निमान्।पिंडान्वा
हार्यकंश्राद्धंकुर्यान्मासानुमासिकं।तथामत्स्यपुराणे।पितृयज्ञंतुनिर्वर्त्यतर्पणार्थं
न्तुयोग्निमान्।पिंडान्वाहार्यकंकुर्याच्छ्राद्धमिन्दुक्षयेसदेति।उभयोरपिवचनयोः

Indira Gandhi National Centre for the Arts

पितृयज्ञशब्दः पंचमहायज्ञोत्तभूतिदेवयज्ञभूतयज्ञानंतरं पितृभ्यः स्वधा नम इति यः पितृय
ज्ञो विधीयते तद्वाचपरः। तेन सायं पितृयज्ञात्प्रागेव वैश्वदेवतार्थं कर्मेत्युक्तं भवति॥ तथा च
भविष्यपुराणे। मासीते कर्म निर्वर्त्य वैश्वदेवं च साग्निकः। पिंडयज्ञं ततः कुर्यात्ततोऽन्वाहार्य
कं बुध इति। अथवा पिंडपितृयज्ञवाचा पितृयज्ञशब्दः। तथा च स्मरणं। अर्द्धचतुर्दशी यत्र
मद्न॰ परपंचदशी भवेत्। चतुर्दश्यवसाने तु पितृयज्ञं तु कारयेदिति। अत्र महायज्ञरूपस्य पितृ
यज्ञस्य चतुर्दश्यंतेऽवश्यकर्तव्यता भावात् पिंडपितृयज्ञः पितृशब्देनाख्यते। तस्यैवाद्य य्यु
कर्तृकत्वेन कारयेदिति निजार्थः संगच्छते। ततश्चतुर्दश्यवसाने ज्ञीणो वंड्पिंडपितृयज्ञस्य ३५
३५ रनन्तरं च पिंडान्वाहार्यकं श्राद्धं कर्त्तव्यं॥ तथा च वृद्धो गपरिशिष्टे कात्यायनः। पिंडान्वा
हार्यकं श्राद्धं ज्ञीणराजनि शस्यते। वासरस्य तृतीयंशे नातिसंध्यासमीपतः। तथा च वनं
तरं च। यदा चतुर्दशी यामं तुरीयमनुपूरयेत्। अमावस्या ज्ञीयमाणा तदैव श्राद्धमिष्यते॥
अष्टमेशे चतुर्दश्याः ज्ञीणो भवति चंद्रमाः। अमावास्याष्टमेंशे च पुनः किल भवेदणुः॥

घड्मानो ममावाश्या लज्जुयद्यपरेहनि। यामांस्त्रीनधिकांश्चापि पितृयज्ञस्ततो भवेत्। न तु आगुरू
वचनेन चंद्रक्षये पिंडपितृयज्ञो विधीयते तद्वा आपस्तंबवचनेन विरुध्यते। यदहः चंद्रमसं न पश्यंति तदहः पिंड
पितृयज्ञं कुर्यादित्यनेन चंद्रक्षये पिंडपितृयज्ञो विधीयत इति। तन्न। अर्द्धचतुर्दशी यत्रेत्यादिवचनेन चंद्रदर्श
नेऽस्त्येव पिंडपितृयज्ञविधानात्। आपस्तंबवचनं चंद्रक्षयपरतयैव योजनीयं। अन्यथा स्मार्तस्य तस्याग तत्सोम
म नालमिव दृश्यते। अपराह्णे ज्ञयस्तस्यां पिंडानां करणं ध्रुवमिति हारीतवचनविरोधस्यात्। तस्माच्चंद्रक्षये पि
ंडपितृयज्ञस्तदनंतरं च पिंडान्वाहार्यकं श्राद्धमिति सिद्धं। तथा च श्रुतिः। एष वै सोमो राजा देवानामन्नं यच्चंद्रमाः
स एतां रात्रिं ज्ञीयते तस्मिन् ज्ञीने ददातीति। स वा अपराह्णे ददाति पूर्वाह्णो वै देवानां मध्यंदिनो मनुष्याणामपराह्णः
पितॄणां तस्मादपराह्णे ददातीति नह श्रुतिद्वयेन चंद्रक्षयापराह्णलक्षणकालद्वये पिंडपितृ
यज्ञविधानपरेणापराह्णे ज्ञयस्तस्यामिति वचनेन संगतार्थमिति गम्यते। ततश्चापस्तंबवचनेनापि यदहः स्वं
द्रयो न भवति तस्मिन्नहनि पिंडपितृयज्ञ इत्ययमर्थो नियेतः। तस्मात्पिंडपितृयज्ञानंतरं पिंडान्वा

ह्यर्थकं श्राद्धमिति सिद्धम्॥ इति तिथिनिर्णयसारे पिंडान्वाहार्यकश्राद्धनिर्णयः॥ अतः परं दर्शपौर्णमासेष्टिका
लो निर्णीयते। तत्रादित्यचंद्रयोर्यः परमः संधिः स अमावास्या अतिविप्रकर्षस्तु पौर्णमासः। यदाह गोभिलः॥ ॥
राकावानुमतिश्चैव पूर्णिमासी द्वयं विदुः। राका संपूर्णबिंबा स्यात्कलोना नुमतिः स्मृता। श्रुतिरपि॥ या पू
मदन० र्णिमासी सानुमतिर्योत्तरा सा राका। अमावास्यापि द्विधैव सिनीवाली कुहूश्चेति। या चतुर्दशी विद्धा सा सि
नीवाली या प्रतिपन्मिश्रिता सा कुहूः। अत्र श्रुतिः॥ या पूर्वामावास्या सा सिनीवाली योत्तरा सा कुहूरिति।
तत्र चंद्रादित्ययोरतिसन्निधौ अतिविप्रकर्षे यामुख्ययोः कालयोरल्पत्वात्प्रज्ञातौ उपवस्तव्यौ पञ्चादयो
३६ यष्टव्या इत्यादि मुख्यत्वेऽतिकृत्ये तौ कालावसंभवतः तदनुष्ठानयोग्यः संधिकालो लक्ष्यते। यदाह गोभिलः। प ३६
र्वान्तावुपवस्तव्यौ पञ्चादयो यष्टव्या इति। अत्र पर्वान्तौ पौर्णमास्यमावास्ये उपवस्तव्ये पञ्चादयः प्र
तिपदस्ता यष्टव्याः। स च यागकालः शातातपेन दर्शितः। पर्वणो यश्चतुर्थोंऽश आद्याः प्रतिपदस्त्रयः। यागका
लः स विज्ञेयः प्रातर्युक्तो मनीषिभिरिति॥ ॥ तथा यज्ञपार्श्वेऽप्याह॥ ॥ पंचदश्याः परः
पादः पञ्चादेः प्रथमास्त्रयः॥ कालः पार्वण यागे स्यादन्यथा तु विपद्यते॥ ॥ तथा श्रुतिरपि॥ ॥

॥ तथा श्रुतिरपि॥ संधिमभितो यजेतेति। अभित उभयतः समीपकालो लक्ष्यते। तत्र पर्वसं
धिकालभेदेन यागकालो व्यवस्थाप्यते। यदा संपूर्णा पूर्णिमाऽमावास्या वा प्रतिपदपि प
धिका लभ्यते न यागकालो व्यवस्थाप्यते यदा पुन
रतः पूर्वं तदा पर्वण्यन्वाधानं कृत्वा प्रतिपद्यपि याग इति न कापि विप्रतिपत्तिः। यदा पुन
मध्याह्नात्पूर्वं वा पर्वप्रतिपदोः संधिर्भवति। तदा पूर्वदिनेऽन्वाधानं कृत्वा तस्मिन्नेव
दिने यागः॥ यदाह गोभिलः। आवर्तने यदा संधिः पर्वप्रतिपदोर्भवेत्। तदहर्यागः
आपतपरतस्त्वपरेऽहनि॥ तथा॥ पर्वप्रतिपदोः संधिर्यदागावर्तनाद्यदि। तस्मिन्नहनि यष्टव्यं
पूर्वेद्युः स्यादुपक्रम इति। तथा गोभिलोऽप्याह॥ आवर्तनात्परः संधिर्यदि तस्मिन्नुपक्रमः।
परेद्युरिष्टिः स्यादेव पर्वद्वयविनिर्णयः॥ तथा लौगाक्षिरपि। पूर्वाह्णे वाथ मध्याह्ने यदि
पर्व समाप्यते। उपोष्य तत्र पूर्वेद्युस्तदहर्याग इष्यते। यदा त्वपराह्णे रात्रौ वा पर्वसंधि
पद्यः संधिस्तदा तस्मिन्नहन्यन्वाधाय परेऽहनि यागः कर्तव्यः। तदुक्तं। अपराह्णे
थवा रात्रौ यदि पर्व समाप्यते। उपोष्य तस्मिन्नहनि श्वोभूते याग इष्यत इति। दर्श

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

पौर्णमासयागयोः समानमेतत्॥ यदाह आपस्तम्बः। यदहः पुरस्ताच्चन्द्रमाः पूर्णा उत्सर्प्पेत्तां पौ
र्णमासीमुपवसेत। अपूरितेन वा रवर्द्धिकां वाजसनेयिनः समामनन्ति। यदहर्न दृश्येत तां
अमावस्यां स्वान दृष्ट्वा इति वा। अत्र पूर्णश्चन्द्रमा उत्सर्प्पेत उदियात् यस्मिन्नहनि तां पौर्ण
मासीं एकाख्यामपराह्णसंधौ पूर्वसंधौ वा उपवसेत्। पूरितेन वा परस्मिन्नहनि यदा
कापूर्णिः भवति तदा पूर्वाह्णसंधौ मध्याह्णसंधौ वा पूर्वामनुमत्याख्यां पौर्णमासीमुपव
मदन० सेत। यदहर्न दृश्येत यस्मिन्दिने चन्द्रमा दृश्येत तामावास्यामुपवसेत्। यदाह भाष्य
कारः॥ अपराह्णे वा रात्रौ यदि पर्वसमाप्यते। उपोष्या तत्र कार्या स्यात् सा पूर्णि
सा सिनीवाली ज्ञेया॥ पूर्वाह्णे वाथ मध्याह्णे यदि पर्वसमाप्यते। उपोष्यानुमतिस्तत्र सा ऽ ३७
३७ परिकल्प्या॥ अपराह्णे अपायां वा पर्वसंधिर्भवेद्यदि। उपोष्या तु कुहूस्तत्र यदहर्न
तिला॥ पूर्वाह्णे वाथ मध्याह्णे पर्वसंधिर्यदा भवेत्। तत्रापोष्या सिनीवाली स्वान
दृष्टः नला॥ यदा बहुघटिकान्यूनदिवसे अपराह्णे पर्वसमाप्यते परदिने च प्रतिप

दिषड्घटिकात्मकयोगो भवति द्वितीयायां च षडेकघटिकात्मकोऽपि तदामावास्यायां प्रातःकाले पर्वतृतीयां
संस्पर्शसम्भवात् पर्वचतुर्थांशे यागकालो नास्ति। द्वितीयदिने च द्वादशघटिकात्मकयागाद् ष्टादशघटिका
मात्रा प्रतिपद्भवति तत्र द्वितीयातिथेः षड्घटिकात्मकेऽपि वक्ष्यमाणद्वादशघटिकामात्रप्रतिपद्य
वतिसु च प्रतिपच्चतुर्थांशे तत्र यागस्य निषिद्धत्वाद्दिवसद्वयेऽपि यागकालो नावकस्मिन्काले
गः कर्तव्य इति संदेहो निरस्यते॥ तत्रापराह्णपर्वसंधौ सति प्रतिपच्चतुर्थांशोऽपि यागकालो भवती
तिप्राप्ते॥ तथा वस्मृत्यर्थसारवचनिका॥ अपराह्णसंधौ सति परेऽहनि प्रतिपच्चतुर्थांशोऽपि यागा
काल॥ न पूर्वाह्णसंधौ परेऽहनि प्रतिपच्चतुर्थांशो यागकाल इति। तन्न युक्तं॥ यागप्रतिपच्चतु
र्थांशस्य निषिद्धत्वात्॥ यदाह॥ न यष्टव्यं चतुर्थांशे यागः प्रतिपदः क्वचित्। एतां स्मृतिं चतुर्थ
श्रुतिरेषा सनातनीति। यत्तु वचनमपराह्णे प्रवर्त्तमानस्य स्वान्ते यागे इष्यते इतीह यागकालयो
स्य प्रतिपत्संधिं नराभिप्रायेणेति वाच्यं॥ ननु संधिचयं अपराह्णस्य यागे प्रातःपरदिने कुर्वी
प्रतिपद्दिने चतुर्थांशेऽपि न दुष्यतीति वचनस्य का गतिरिति चेत्। उच्यते। नैषा स्मृतिः किंतु
...सुभि...यागचतुर्थांशेऽपि न दुष्यती

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

प्रतिपच्चतुर्थीशोपियागमीमांसकुर्वतीस्वमुत्यादितन्यायसिद्धार्थसंग्रहश्लोकः॥ अतोनतदनुरोधे
नस्मृतितिनिषिद्धः प्रतिपच्चतुर्थीशोयागयोग्यतयायहीतुंशक्यते। ननुयद्यपराह्णसंबंधपर्वचतुर्थीशोया
गकालइत्युच्यते अपराह्णसंभावापिपर्वणि तीयांशोयागइति। ननुपर्वचतुर्थीशप्रतिपदंशत्रयपर्वणी
यस्तुचतुर्थांशइत्यादिवाक्याञ्जातेनपार्वणेष्टिकालोविहितः। अतःकथमन्यथातुविपद्यतेइतिनिदिवः
मदन० अविहितःपर्वतृतीयांशोयागस्वीक्रियतेइतिब्रूमः॥ पर्वतृतीयांशोयागोविनहिलइत्यनुपपन्नम्॥
पंचमीयत्रसंपूर्णाद्वितीयाऽन्वयगामिनी॥ चतुर्दशीरमावास्यांमूलेकव्यादिकाह्वयेतिवचनेनअमावा
स्याअयंप्रक्रम्यषड्घटिकात्मकेऽन्वयेऽवर्तमानेयत्रपंचमीसंपूर्णासिकलादिनव्यापिनीद्वितीयाऽन्व
३८ यगामिनीषड्घटिकात्मकऽन्वयावसानेस्थिता। एतादृशेऽन्वयेअमावास्यायांप्रातःकालीनतृतीयांश ३८
रूपायांयागस्यवलोपविधानात्। मूलेकव्यादिकाक्रियातिचतुर्दश्यांपिंडपितृयज्ञविधानाच्चपिंड
पितृयज्ञयागयोःपूर्वोत्तरादिवसयोःसंवत्सरमावित्वात्पर्वतृतीयांशेपियागःप्राप्नोति॥ श्रुतिरप्यमुमेवा

५२
र्थमाह॥ पूर्वेद्युःपितृभ्योयद्यंतर्कोपीयप्रातर्देवेभ्यःप्रतनुतइत्यादिका। किंच। त्रिमुहूर्त्ताद्वितीयावेत्स्य
तिपद्यापराह्णिकी। अन्वाधानंचतुर्दश्यांपरतःसोमदर्शनादितिप्रतिपद्यपराह्णेत्रिमुहूर्त्तायां
द्वितीयायांप्रातःप्रतिपत्तृतीयांशोलभ्यमानेपिप्रतीचींचंद्रदर्शनेनचतुर्दश्यामन्वाधानेवि
हितेचतावाक्येनपर्वतृतीयांशेयागोविहितः। अन्वाधानयागयोःपूर्वोत्तरादिवसकर्त्तव्यता
नियमात्। तथाचस्मृत्यंतरेच। आदित्यास्तमितेचंद्रःश्रग्जीण्यउदयायदा॥ प्रतिपद्यतिप
त्तिःस्यात्पर्वदर्शीयस्यतदा॥ प्रतिपत्तिर्योगातिक्रमश्चपर्वदर्शामावास्यायांचयागोविधीयते॥
तथाश्रुतिरपि। यस्मिन्नहानिपुरस्तात्परतश्चसोमोनदृश्यतेतदहर्यजेतइतिकिंच। प्रतिपदिसमु
दितावदर्शीनत्वाद्दर्शेतन्मूतदिनेविरमतिपर्वदिनावसानःकालंतुपौर्णमास्यास्तस्मादपराह्णेसंभवे
त्रिमुहूर्त्तेनदिवसप्रातःपर्वचतुर्थीशाभावनहिते। यदिनचयागयोग्यप्रतिपत्तृतीयांशः
भावात्। प्रातःपर्वतृतीयांशेयागोनष्टइतिस्थिते। यदिदर्शप्रतिपदिचंद्रदर्शनेसतियागस्या
करणीयत्वात्प्रातःप्रतिपत्तृतीयांशेलभ्यमानेलभ्यमानतुप्रातःप्रतिपत्तृतीयांशेतस्मिन्नहनी
Indira Gandhi National Centre for the Arts

दृशनेपियोगोभवति।तथाचतैत्तिरीयकश्रुतिः।एषावैसुमनानामेष्टिःयदद्येजातेतस्माच्चंद्रमा
अनुदृत्येतितथा।यजनीयोह्नःसोमस्यचतुर्दश्यांदिशेश्रूयते।तत्रव्याहृतिनिर्दिश्याद्दर्श्याद्विजा
तयइतिकात्यायनवचनेनचतुर्दश्यामन्वाधायअमावास्यायांद्वितीयावदितेननवचनेनम
मदन० विहितयोःकृतप्रतिपदिद्वितीययजनीयेकिंचंद्रदृश्यतेतर्हिव्याहृतिहोमंकृत्वाब्राह्मणेभ्यो
दक्षिणादातव्येति।तस्याश्चयजनीयत्वाभावपायश्चित्तविधानमसंगतंस्यात्।तद्वदियागयो
ग्यायांप्रतिपदिचंद्रदर्शनेपियोगोभवतीतिसिद्धं।पौर्णमास्यामपिसंविशेषणनिर्णयः॥ ॥
३७ इयांस्तुविशेषः।अपराह्णसंधौसतिद्वितीयदिनेयद्यप्रातःप्रतिपत्प्रवृत्तियोगःप्राप्यतेतर्हितस्मि ३७
न्नेवाह्नियागः।यदापौर्णमास्यामन्वाधानेकृतेद्वितीयाह्नेप्रतिपदियागकालोनलभ्यतेतदासं
धेःकालःपूर्वएव।सर्वकालादर्शितः।कात्यायनेन।संधिश्चेत्संगवादूर्ध्वंप्राक्चेदावर्त्तनाद्र
वेः।सापौर्णमासीविज्ञेयासद्यःकालतिथौविचारिते।तदनयप्रवर्तिनुरपेशइति।प्रात
कालेनप्रतिपच्चतुर्थांशस्यपौर्णमासीयागविषयएवप्रतिषेधात्॥ ॥ ॥

नत्वेषप्रतिषेधोदर्शयोगेपिसमानइतिचेत्।न।तत्रचंद्रदर्शनेनैवप्रतिपच्चतुर्थांशस्यप्रतिषे
धात्।पौर्णमासयागएवायंप्रतिषेधःसार्थकः।तथाचविरमतिपर्वदिवाचेत्सद्यःकालंतु
पौर्णमास्याइतिवचनात्सद्यःकालपक्षःसमाश्रयणीयः।यदापुनर्द्वितीयदिनेयागयोग्य
प्रतिपन्नलभ्यतेतदापूर्वदिनेऽन्वाधानंद्वितीयदिनेयागः।यदुक्तंभाष्यार्थसंग्रहकारैः॥
अन्वाहितोसच्चोपवासःपूर्वेद्युरेतेखलुपौर्णमास्यामावर्तनात्प्राग्यदिपर्वसंधिःसद्य
स्तदाचक्रियतेसमाप्तिश्च॥इतितिथिनिर्णयसारेदर्शपौर्णमासेष्टिकालनिर्णयः॥
इदानींमिष्टिपशुकालोविचार्यते।तत्रप्रकृतिवद्विकृतिःकर्त्तव्येतिसर्वमपिप्रकृति
संबंधिअंगजातमतिदिश्यते।पूर्वेद्युरुपवासः।प्रातःकालपर्वचतुर्थांशमारभ्यप्रति
पदंशत्रयमेवआदौसर्वस्मिन्नंगजातेअतिदेशात्प्राप्तेतुल्यत्वमावास्यायांपौर्ण
मास्यामिष्टिविधिर्विधीयते।तथाचश्रुतिः।यइष्ट्यापशुनासोमेनयजेतसोमा
वास्यायांपौर्णमास्यांवायजेत॥सूत्रकारोप्याह।यदीष्ट्यायदिपशुनासोमेयजे

Indira Gandhi National Centre for the Arts

तामावास्यायां पौर्णमास्यां वा यजेतेति। अमावास्यायां पौर्णमास्यां वा इष्टिपशू विहितौ। त
त्र यद्यपराह्णे पर्वसंधिः रात्रौ वा पर्वसंधिः सद्यः प्रातःकालीनां याममावास्यायां पौ
र्णमास्यामेव विकृतेष्टिपशू कर्तव्यौ तदर्थं च प्रकृतिभूतौ दर्शपौर्णमासयागौ प्रतिप
नदन० द्येव क्रियेते। यदा तु पूर्वाह्णे पर्वसंधिर्भवति तदा प्रातरेव कर्तव्यतया प्राप्तयोः प्रकृ
तिविकृत्योः किं पूर्वं कर्तव्यमिति संदेहे आपस्तंबेनोक्तं। प्रकृतेः पूर्वोक्तत्वादपूर्व
मंते स्यादिति। अपूर्वं विकृतिः प्रकृतेरंते प्रकृतिं समाप्य स्यात्। प्रथमादिष्टत्वात्प्रकृ
४० तेरिति सूत्रार्थः। इदमेवाभिप्रेत्यान्ये प्राहुः। आवर्तनात्प्राग्यदि पर्वसंधिः कृत्वा तु त ४०
स्मिन्प्रकृतिविकृत्याः। तदेव यागः परतो यदि स्यात्तस्मिन्विकृत्याः प्रकृतेश्च एवापशु
मधिकृत्याप्युक्तं॥ अह्नादहो भवति ने यतः पर्वसंधिः परस्तात्कृत्वा तस्मिन्नहनि
तु पशुः सद्य एव द्व्यहे वा। आरभ्याथ प्रकृतिरथ चेत्पर्वसंधिः पुरस्तात्कृत्वा तस्मिन्प्र
कृतिमथवा स्यात्पशुः सद्य एव॥ इति तिथिसामान्यनिर्णये इष्टिपशुकालनिर्णयः॥ ॥

अथाधिमासनिरूपणं क्रियते। तस्य लक्षणं हारीतेनोक्तं। इंद्राग्नी यत्र हूयेते मासादिः स प्रकीर्तितः। अ
ग्नीषोमौ स्मृतौ मध्ये समाप्तौ पितृसोमकौ। तमतिक्रम्य तु यदा रविर्गच्छेत्कदाचन। आद्यो मलिम्लुचो ज्ञेयो
द्वितीयः प्राकृतः स्मृतः। अत्र इंद्राग्नी यत्र हूयेते इत्यनेन शुक्लप्रतिपन्निर्दिश्यते। तेन शुक्लप्रतिपदमारभ्यामा
वास्यांतश्चांद्रो मास उपलक्ष्यते। तमतिक्रम्य तु यदा रविर्गच्छेदित्यनेनासंक्रांतश्चांद्रो मासोऽधिमास इत्युक्तं
भवतीति॥ तथा ब्रह्मसिद्धांते॥ द्वौ तिथ्यंतावेकवारे यस्मिन्नर्यमाह्नि नन्वयः। चांद्रो मासोऽप्यसंक्रांतो नाम
लमासः स कीर्तितः। तथा॥ संक्रांतिरहितो यत्र मासोऽधिमासः कथितः स तज्ज्ञैः। तस्मिन्विवाहव्र
तबंधचूडाकर्मादिकं स्यान्न सुखाय कर्तुः। तथा यदा शशी यंति गभस्तिमंडलं दिवाकरः संक्रमणं करोत्यनु
तदाधिमासः कथितो विरिंचिना विवाहयात्रोत्सवयज्ञदूषकः। स एव चाधिमासो मलिम्लुचो मलमासस्त्रयो
दशो मासः इत्यादिशब्दैर्व्यपदिश्यते। तत्र त्रिविधो मासः। चांद्रसावनसौरभेदेन। यदाह॥ दर्शाद्दर्शश्चांद्रस्त्रिं
शद्दिवसस्तु सावनो मासः। रविसंक्रांत्या चिन्हो मासः सौरोऽपि निगद्यते तज्ज्ञैः। तत्र चांद्र एवासंक्रांतो मलिम्लुचो न सौरः॥ ॥

Indira Gandhi National Centre for the Arts

यदुक्तम्॥ अस्ति त्रयोदशो मासः स च संसर्पो निगद्यते॥ असौ वांहो न संसर्पः स्यान्ना लिसोरस्त्वयोरस्तः॥ यदुक्तम्॥
वशिष्ठसिद्धांते॥ त्रिंशद्भिर्गतैर्मासैर्दिनैः षोडशभिस्तथा॥ घटिकानां चतुष्केन संपतत्यधिमासकः॥ पूर्वोक्तेना
धिकमासादारभ्य द्वात्रिंशन्मासादुपरि षोडशदिवसेषु चतुर्घटिकाधिकेषु व्यतीतेष्वधिमासो यायात् इत्यर्थः॥ ॥
मदन० यदुक्तं॥ त्रिंशद्द्वात्रिंशमासस्य वा द्वयोरंतरयोर्द्वयोः॥ अधिमासो विकल्पेत वादरायणकीर्तितः॥ एतत् त्रिंशत्तमे मासे
द्वात्रिंशत्तु विशेषतः॥ त्रयस्त्रिंशत्तमे मासे चतुस्त्रिंशे च मासके॥ पंचत्रिंशत्तमे मासे मासस्त्वप्यधिको भवेदिति॥ तत्रैव
त्रिंशन्मासादुपरि त्रिंशन्मासादर्वागधिमासो न भवतीत्येवं दाभ्याय॥ तत्र चामावास्यां दिवा रात्रौ वा यदि सूर्यः
संक्रमणं करोति स तु मासः शुद्धः॥ यदामावास्याघटिकामतिक्रम्य रविः संक्रमते स एव मलमासः॥ यदाह॥ कैश्चि
४१ काममावास्यां विलंघ्य सविता यदा॥ याति मासः स विज्ञेयः सर्वकर्मविवर्जितः॥ तथा यस्मिन्दर्शस्यादवर्गिक ४
परापरदिनं उल्लंघ्य पतता भानोः संक्रान्तिः सोऽधिमासकः प्रोक्तः॥ तदनेन यत्केश्चिदुक्तं शकुन्यादिचतुष्के तु तद्वत्तमीड
नेष्यते॥ प्रविशेच्छकुनादिं तु रवौ नागचतुष्पदे॥ किंस्तुघ्ने निर्गमे तस्यादेवं वना निरोधनं किंस्तुघ्न भागमति
लंघ्य यदा संक्रमस्तदा मलमास इति॥ तदेतन्मूर्तिपुराणज्योतिःशास्त्रादिसंवादाभावेन मूलत्वादुन्मत्त

जल्पितवदुपेक्षणीयं॥ अथवा यस्मिन्मासे संक्रांतिद्वयं स्यात्सोऽप्यधिमासो मलमासः॥ यदुक्तम्॥ असंक्रांतमासोऽधिमा
सः स्फुटः स्याद्द्विसंक्रांतमासः क्षयाख्यः कदाचित्तदा वर्षमध्ये द्विमासद्वयं स्यात् क्षयः कार्तिकादित्रयेनान्यतः स्यात्॥
तस्मिन्नुभयविधेऽपि मलमासे यत्कर्तव्यं तदाह बृहस्पतिः॥ नित्यनैमित्तिके कुर्यात् प्रयतः सममलिम्लुचे॥ तीर्थश्राद्धं गज
छायां प्रेतश्राद्धं तथैव च॥ नित्यमावश्यकं संध्यावंदनस्नानजपनित्यश्राद्धमहायज्ञदेवपूजादिकं अतिथिपूजा
दिकं मलमासेऽपि कुर्यात्॥ तथा नैमित्तिकं पुत्रजन्मचंद्रसूर्यग्रहसंक्रांतिस्नानदानश्राद्धादिकं तदपि मलमासे का
र्यं। तथा श्राद्धं गजच्छायाश्राद्धं प्रेतश्राद्धं च मलमासे कुर्यादित्यर्थः॥ तीर्थश्राद्धं गजच्छायाश्राद्धं तद्द्वयमप्यनित्यं॥
तीर्थे६ अकरणे प्रत्यवायाश्रवणात्॥ तथा नैमित्तिकमपि न भवति पुत्रपंचयत्नासाध्यं हि यन्निमित्तं तत्र विहितं नैमि
त्तिकमेवोच्यते॥ यथा चंद्रसूर्योपरागादिश्राद्धं न तु तीर्थसेवा योगजच्छायासेवा च स्वपुत्रघपुष्पलसाभ्रस्तस्मात्
योः पृथक्कृत्य ग्रहणं॥ अत्र गजच्छाया यथा पूर्वस्यां दिशि छाया भवति सा ग्राह्या तेन तु यदिंदुः पितृहंसस्त्वेव करे स्थितः॥
याम्या तिथिर्भवेत्सा हि गजच्छाया प्रकीर्तितेति परिभाषिता गजच्छाया तस्याः सुखावलात्॥ न च सा मलमासे संभव
ति॥ यदा सूर्यस्य कन्यासंक्रांतौ वर्त्तमानत्वान्मलमासत्वाभावः॥ अतः श्राद्धद्वयानित्यत्वेनैव मलमासे प्राप्तिसिद्धि
दैवते ३

Indira Gandhi National Centre for the Arts

पुनर्विधानम्। संवत्सरमध्येपतितेमलमासेउनयत्रमासद्वयजायते॥ ॥ तदाहवृद्धवसिष्ठः॥ ॥
साद्वीयाहनिसंप्राप्तेऽधिमासोभवेद्यदि॥ श्राद्धद्वयंप्रकुर्वीतएवंकुर्वन्नमुह्यति॥ ॥ ॥
तथावत्सरणान्तरम॥ ॥एकोद्दिष्टंतुयच्छ्राद्धंतत्नैमित्तिकमुच्यते॥ तत्कार्यपूर्वम
मदन० सर्वकालाधिकोपिसर्वदा॥ वशाद्वादुत्तरेपिकर्तव्यम॥ यत्पुनः प्रथमसंवत्सरादनंतरम
सापिंडीकरणादूर्द्ध्वम्प्रत्याब्दिकं श्राद्धंतन्मलमासेनविद्यते॥ ॥यथाहहारीतः॥सपिंडीकरणादूर्द्ध्वंयत्किं
चिच्छ्राद्धिकंभवेत्। दृष्टंवाप्यथवादृष्टंनतत्कुर्यान्मलिम्लुचे॥ ॥तथास्मृत्यंतरेपि॥ ॥वर्षेवर्षेतुयच्छ्राद्धं ४२
४२ मातापित्रोर्मृताहनि।मलमासेनकर्तव्यंव्याघ्रस्यवचनंयथा।यदिमृतमासाद्वादशएवमासोमलमास
सस्तर्हितस्मिन्नेवाधिमासेप्रेतकृत्यंमासिकश्राद्धम्प्रथमाब्दिकंसपिण्डीकरणम्
सर्वन्निवर्तनीयम॥ असंक्रान्तेपिकर्तव्यमाब्दिकम्प्रथमम्ब्दिजैः॥ तथै
वमासिकम्पूर्वम्सपिण्डीकरणंतथेतिलघुहारीतस्मरणात्॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

यदादेशकालानुसारेणाब्दमात्रा॥ यन्नाभेषोडशश्राद्धान्यविधायसंवत्सरादर्वाक्सपिंडीकर
णंकृतंतस्मिन्कृतेमासिकंवार्द्धकुंभंदेयंतस्यापिसंवत्सरमितिवाक्यात्त्रयोदशमासिकाख्ये
तस्माच्छ्राद्धंतन्मलमासेनकर्तव्यं॥यदाहऋष्यशृंगः॥संवत्सरातिरेकादिसामर्थ्यवत्त्रयोदशः॥
तस्माच्छ्राद्धंनकुर्यात्नोपतिष्ठते। यदिप्रथम
असंक्रान्तमासोतस्मादेवविगर्हितः॥तस्मात्त्रयोदशंश्राद्धंनकुर्यात्नोपतिष्ठते।यदिप्रथम
ब्दिकमध्येमलमासस्तदातस्मिन्नधिमासेसांवत्सरिकसर्वमुदकुंभादिकंवकर्तव्यं॥यदाह
विष्णुः।संवत्सरान्तरयद्यधिमासोभवेदेकवर्द्धापयेदिति।कालस्यानुपादेयत्वात्क्रिया
वर्द्धापयेदित्यर्थः।यदातुद्वादशएवमासावर्द्धितेतदाप्रथमसांवत्सरिकमुत्तरमासपूर्वम
सेवकर्तव्यं।यतःस्मृत्यंतरउक्तं।आब्दिकंप्रथमंयत्स्यात्तत्कुर्वीतमलिम्लुचे॥त्रयोदशवर्ष
प्राप्तेकुर्वीतपुनराब्दिकं।वशब्दात्त्रयोदशउत्तरेमासिकुर्वीतेत्यर्थः।यदातुमलमासए
वम्रियतेतदामलमासेपिप्रतिसंवत्सरश्राद्धंकर्तव्यं।यदाह।मलमासमृतानांतु
श्राद्धंयत्प्रतिसंवत्सरंमलमासेपिकर्तव्यंनान्येषांतुकदाचन॥तथा॥प्रतिसंवत्स

Indira Gandhi National Centre for the Arts

मास
पैसाद्धनाधिमासेपिवर्जयेत। मलमासेपिकर्त्तव्यंसाद्धंप्रतिवत्सरं तथा॥ मास
पक्षतिथिस्यक्षयायस्मिन्म्रियतेहनि। प्रत्यब्दंतत्तथाभूतंज्ञेयाहंतस्यतद्धिवुः। मलमा
सेपिकर्त्तव्यमित्यपिशब्दसमभिव्याहारादुत्तरमासोपिप्राप्नोति। यस्मिन्मासेगतेसृ
मदन. र्यविपत्तिःस्याद्विजन्मनः। तद्दाशाब्दकर्त्तव्यंपितृकार्यमतेहनि। एतद्वचनेप्रथमाब्दि
कामिप्रायं। द्वितीयाद्याब्दिकस्यसंक्रांतिविहितत्वाभावात्। अतःसंवत्सरंसाद्धंको
४३ र्त्तव्यंमासिविहितमितिमासाब्दिहितस्याविधानात्। अधुनामलमासकर्त्तव्यजातेयमे ४३
नयत्प्रापितंतदुदाहृयते। गर्भेवार्द्धुषिकेभृत्यस्याद्धकर्मणिमासिके। संपिंडीकरणेनि
त्यनाधिमासंविवर्जयेत्। तीर्थस्नानंजपोहोमोयवव्रीहितिलादिभिः। जातकर्म्मां
त्यकर्मणिनवस्राद्धंतथैवच। मघात्रयोदशीस्राद्धंस्राद्धान्यपिचषोडश। चंद्रसूर्य
ग्रहस्नानंस्राद्धदानजपादिकं। कार्याणिमलमासेपिनित्यनैमित्तिकंतथा। जातक
र्मणि। यच्छ्राद्धंदर्शस्राद्धंतथैवच। मलमासेपितत्कार्यंव्यासस्यवचनंयथा। गर्भेगर्भे

मासप्रयुक्त्या विहितंयत्पुंसवनसीमंतादितत्रवार्द्धुषिके इत्यादिवृद्धौ। भृत्येमाससंवत्सरकाल
पर्यंतकृते। मासिकेस्राद्धकर्मण्यमावास्यास्राद्धकृत्यइत्यइत्यर्थः। नित्यनित्यदानादौ। तीर्थस्ना
नमावृत्तरार्थस्नानं। जपोनित्यजपः। होमोनित्यहोमोयवव्रीहितिलादिभिः। जातकर्मजातक
र्मनिमित्तंस्राद्धं। अंत्यकर्मणिऊर्ध्वदैहिककर्मणिदहनादेकपिंडदानास्थिसंचयनादि
नि। नवस्राद्धस्फुटं। मघात्रयोदशीस्राद्धंबव्यक्तं। षोडशस्राद्धानिव्यक्तानि। नित्यंपंचमहा
यज्ञादि। नैमित्तिकंराहुदर्शनादिनिमित्तकृतं। तथादेवशयनादारभ्यवहुस्थानस्मृत्येतत्
गान्के यत्कामसंकल्पपूर्वंव्रतंतन्मध्यपतितेपिमलमासेपिकर्त्तव्यं। अन्यथाव्रतपरित्याग
प्रत्यवायप्रसंगात्। तथान्नप्राशननिष्क्रमणादयःसत्यंतरान्काःसंस्कारामलमासेपि
कार्याः॥ यत्तुहारीतवचनं॥ अधिमासेनकर्त्तव्यंश्राद्धमभ्युदयंयथा। तच्चोलउपनयना
भ्युदयिकविषयमवगंतव्यं। जातकर्मादिस्राद्धविशेषविधानात्॥ अधुनामलमासे
वर्ज्यान्यभिधीयंते॥ तत्रशंभुः॥ नकुर्यादधिकेमासिकर्मकाम्यकंदाचन। मुख्यानै
मित्तिकंस्राद्धंतद्धितत्रेवकी त्रैति। कर्माकर्मेतिकाम्यंकथ्यते। फलकांक्षिभिःवि

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

समाणालादफलकीर्त्तिभिरक्रियमाणत्वात्॥ इदमेवाह प्रजापतिरपि॥ नकुर्यादधिकेमासिकाम्यंकर्म
कदाचन। मुक्त्वा नैमित्तिकं श्राद्धं तद्धितं चैव कीर्त्तितं॥ अत्र काम्यस्य कर्मणो मलमासे प्रारंभः प्रतिषिध्यते। यत्का
म्यकर्म मासविशेषणमसंबंधेन विहितं तन्मलिम्लुचे न कुर्यात्॥ अपि तु शुद्धे। यथा ज्येष्ठमासि विहितं सा
विञीव्रतं। भाद्रपदेमासि विहितमनंतव्रतं॥ तथान्यैरपि वक्ष्यतां तदिदमनुराह। अग्न्याधेयं प्रतिष्ठां च यज्ञ
मदन॰ दानव्रतानि च। वेदव्रतवृषोत्सर्गचूडाकरणमेखलाः मंगलमभिषेकं च मलमासे विवर्जयेत्। वापीकू
पतडागादिप्रतिष्ठा यज्ञकर्म च। न कुर्यान्मलमासे तु महादानव्रतानि च॥ तथा। उपाकर्म च होत्सर्गं व्रकर्ष्यं
बौल्मवं तथा। उत्तरे नियतं कुर्यात्स्यु वेतन्विष्फलीभवेत् पराशरोप्याह। एकाद्वयमसंक्रांतिर्यदा नस्यादि ४४
४४ तास्ति। तदा तन्मासिकं कार्यमुत्तरे मासि कारयेत्॥ तन्मासिकपदेन ज्येष्ठवैशाखादिसंज्ञितमासज्येष्ठवैशा
खादिसंज्ञसंबंधेन यद्विहितं तदेवकथ्यते नान्यत्॥ सामान्येन विहितमुत्तरे मासि कारयेदित्यर्थः॥ अग्न्याधेय
मग्न्याधानं। प्रतिष्ठा देवतावापीकूपतडागारामणामुद्यापनं। यज्ञः काम्यः। नित्या अपि वसंते दिजन्तु संबंधेन
क्रियमाणा उत्तरमासि क्रियमाणा ये स्वकालएव विहिताः स्युः। महादानानि तुलापुरुषादीनि षोडशोक्तानि काम्या
न्युपक्रमे शेषस्यार्थं॥ एतानि मलमासे विवर्जयेदित्यर्थः॥ तथा हारीतोप्याह॥ अधिमासेन कर्त्तव्यं श्राद्धं

सम्प्रत्यतस्मात्कर्त्तव्यकार्यकर्म
नवत्सरं सपिंडीकरणोत्सवकर्ममेवत्सरात्प्रथमाद्धते॥ काम्यमपि कर्म मलमासे नोपक्रमेत। प्रथमसंवत्सरं
वर्जयेवाभ्युदयिकं श्राद्धं मलमासेन क्वचिये। प्रथमसंवत्सरे मलमासे प्राप्तसपिंडीकरणं विहितं तद्भु
ग्यदिनेयदाभ्युदयिकं श्राद्धं विहितं तन्मलिम्लुचेपि कर्त्तव्यं॥ ॥ यदुक्तं स्मृत्यंतरेपि॥ ज्ञातावा ज्ञातपुत्रो वा
पिंडः शिष्य एव वा। सह पिंडक्रियां कृत्वा कुर्यादभ्युदयं ततः इति॥ तथा॥ मासद्वये त्वसंक्रांतिर्यदा भवेत्॥
प्राकृतस्तत्र पूर्वः स्यादधिमासस्तथोत्तरः॥ अस्मिन्नेव नेयदा एकस्मिन्वर्षे द्वावसंक्रांतौ मासौ स्यातां तदा पूर्वो मा
सः शुद्धः उत्तरस्तु मलमासस्तस्मिन्मलमासप्रयुक्ता विधिनिषेधाः संभवंतीति तात्पर्यं॥ यत्तु तदा वर्षमध्ये
धिमासद्वयं स्यादिति वचनं तदसंक्रांतत्वादसंक्रांतमासोधिमासः॥ रविणालंघितो मासोधिमास इत्या
दिवचनात्॥ न तु कर्मानर्हत्वादिति। यदा त्वेकस्मिन्वर्षे द्वावधिमासौ मध्ये संक्रांतिरहितौ तत्र कोमा
सः परतस्तु भवति॥ तदुक्तं ब्रह्मसिद्धांते। वैशाखादिषु द्वादश अधिमासः परतस्त्व धिको भवति द्वयोः॥ हि सर्वसाध्येषु
तस्मिन्नपि त्रयोदशी। तस्मिन्नुत्तरस्मिन्नेव त्रयोदशी मन्वन्तरेः नं तु पूर्वस्मिन्नपि विरोधादित्यभिप्रायः॥
वेषादर्शीगोत्रादीनादारभ्य तिज्ञातव्यं॥ ॥ तथा च ज्योतिःशास्त्रे॥ ॥ वरकन्यागते सूर्ये हि स्विकेवाथ

यत्त्विति मकरेवाथकुंभेवानाधिमासोविचार्यतइति। यदितुआश्विनादिषट्कमध्येसामान्येनाधिमासमात्रनिषेध
परंवचनद्वयंतदामासिकन्यागतेभानावसंक्रांतौभवेद्यदिदैवंपित्र्यंतदाकर्मतुलास्थेकतुरिज्यमितिज्योतिःपि
तामहवचनविरोधस्यात्। तस्मात्सर्वेन्द्विविषयमेवेतिसमंजसं। अथवाष्टकन्यागतेत्यस्यवचनस्यार्थः तुलादि
राशिषुकुंभपर्यंतेषुमलमासःस्वभावतएवनास्तियदिभाद्रपदामावास्यायांकन्याराशिगतःसन्सूर्योन्यामभावा
मदन० स्यामतिक्रम्यप्रतिपदिद्वितीयायांवातुलायांसंक्रमेनेतदाश्विनोमलमासः। कन्यागतेसवितरिषोडशादिन
श्राद्धप्रतिपद्यमानोप्यधिमासोनास्तीत्यर्थः। कन्यासंक्रांतिनिमित्तंषोडशदिवसश्राद्धस्यनैमित्तिकत्वात्।
नैमित्तिकस्यश्राद्धस्यमलमासेपिप्रतिषेधाभावात्। कन्यासंक्रांतिश्चश्राद्धनिमित्तमितिवहुलमुपलभ्यते।
कन्यागतेसवितरियान्यहानितुषोडश॥ क्रतुभिस्तानितुल्यानिपितॄणांदत्तमक्षयं। यदात्वेकस्मिन्वर्षेआश्वि ४५
४५ नादिमासिषट्कसंक्रांतिशून्यंमासद्वयंभवतितदातत्रद्वात्रिंशन्मासात्पूर्वंप्राप्तत्वात्शुद्धस्यात्। अधिमासस्तत्रइ
त्येतदेवद्रष्टव्यं। चैत्रादिमासषट्केअधिमासद्वयंनभवत्येव। तस्मात्त्रयमासोभयपार्श्वहानिर्बलात्। त्रयस्यचकार्ति
कार्त्तिकादिमासत्रयनियत्वेनकथितत्वादितियायमस्याचैत्रयदानादीनांप्रतिषेधःसत्ववरपकत्त्वप्रायश्चित्त
रूपयदानव्रतव्यतिरिक्तविषयेवेदितव्यः॥ ॥ इतितिथिनिर्णयसारेमलमासनिर्णयः॥ ॥ ॥ रामः॥

इदानीमुपाकर्मसमयोनिर्णीयते॥ तत्रयोगीश्वरः। अध्यायानामुपाकर्मश्रावण्यांश्र
वणेनवा। हस्तेनौषधिभावेवापंचम्यांश्रावणस्यत्विति। तत्रकेचिद्व्याचक्षतेनीमुपाकर्म
कालंविहितवान्। तस्यचोपाकर्मणोदैविककर्मत्वेनपूर्वाह्नेविधानं। पूर्वाह्णेदैविकं
कार्यमितिस्मरणात्। अतःपूर्वाह्णव्यापिनिश्रवणेउपाकर्मप्राप्तं। यदाहुः। श्रवणेनो
कार्यमितिस्मरणात्। अतःपूर्वाह्णव्यापिनिश्रवणेउपाकर्मप्राप्तं। ग्रहसंक्रांतिवर्जिते। अत्रतात्पर्य
दयिकेकुर्युःश्रावण्यांतैत्तिरीयकाः। बह्वृचाःश्रवणेकुर्युःग्रहसंक्रान्तिवर्जिते। श्राद्धा
नीयकप्रकरणेअन्येपियजुर्वेदिशाखिनउपलभ्यन्ते। तेषामपिपर्वण्युपाकर्मविधानाश्र
कित्वात्। शाखान्तराधिकरणन्यायसिद्धस्यायमर्थः। सर्वशाखाप्रत्ययमेकंकर्मेतिहिजैमि
नीयसूत्रं। तत्रहिशाखान्तराधिकरणेशाखासवत्तिदाहृत्यसर्वाणि। वज्रस्यापुदाहृत्य
सर्वाणि नाङ्गतितं। एकस्यांशाखायांयदग्निहोत्रादिकर्मविहितंतदेवसर्वास्वपिशाखासु
विधीयते। एकस्मिन्नध्येयविहितंतदेवसर्वेष्वपिवगृह्येषुनेतव्यं। तथा। एकस्यांशाखायां
गृह्येवयोगमुक्तापोविहितःससर्वेनपिशाखांतनाध्यापि। निनादनाणीयः। अध्यानमेतस्य
कर्मणएककत्वात्। ननु। बह्वृच्यंवाखगृह्योक्तंयस्यकर्मप्रकीर्तितं। तस्यतावतिशास्त्रार्थे
कृतेसर्वकृतंभवेदित्यादिवचनात्तत्स्वगृह्योक्तमेवानुष्ठेयमितिप्रतीयतेकथंशाखां

नगतगवांतनगतंवानुष्ठीयतइति। इयंहि वचनविशुद्धवज्रल्वाल्यविषयं अच्छ्येकस्मि
न्वादिनादिगृह्ये हृद्ग्राकृतीतातव्ये अपनत्रतेलिनीयकादिगृह्येत्रगोकनणविषयेति
स्वग्राकुतयाहोतव्या इति एतद्धिशुद्धविशुद्धमनुपादेयं। अविशुद्धंतूपादेयमेवायथामा
नस्कनगृह्येयज्ञोपवीतमुपनयनेनगृहीतंनजह्यातनोक्तमुपनयनंतूपादीयतएव।
इतिवेदविष्णोलनेनकावंवेयजुर्वेदशाखासाधारणयनेवक्तुदयिकपर्वणीश्या
वणकर्म। सज्ञासपश्चावणाख्यान्तेपौर्णमास्याविनोदये। स्नानंकुर्वीतमतिमान्श्रुति
वणकर्म। सज्ञासपश्चावणाख्यां तपौर्णमास्यांविनोदये। स्नानंकुर्वीतमतिमान्श्रुति
स्मृतिविधानतः। ततोदेवान्पितॄंश्चैवतर्प्पयेत्परमाम्भसा। उपाकर्मादिवेवोक्तमृषी
णांचैवतर्प्पणं। कुर्वीतब्राह्मणः साङ्गवेदानुद्धिश्यशक्तितः। ननुसावणीकुर्गनवमी। ४६
श्र त्यादिवचनेनपूर्वास्मिन्दिनेश्रावणाकर्मविधीयते। तत्कथयोदयिकेपर्वणिस्यात्। श्र
कथ्यते। इदंवचनंग्रहणसंक्रान्तिविज्ञानोयणाविषयं। उपाकर्मणिकृत्यन्तुदयिकेष
४६ वर्णिसाङ्गविषयंवामन्तव्यं। यदिदंवचनंसर्वणानन्दात्रेउपाकर्मतथासामगा
नांहस्तनक्षत्रेतत्पूर्वाह्णव्यापिनितत्तन्नक्षत्रेविधेयं। यदुक्तंस्मृत्यन्ते। सर्वेषाम
नुपकर्मणहस्तेन। पाठसंयुता। संवत्सरकृतोध्यायस्तन्दणादेवनस्यति। धनिष्ठासंयुतं

कुर्याच्छ्रावणकर्मयजुर्वेदः। तत्कर्मफलदं विद्यादुपाकर्मणासंज्ञितं। हस्तेसामव्याया
नुपाकुर्युः पूर्वाह्णे इतिखादिरगृह्यसंस्मरणात्। इति तिथिनिर्णयसहितोपाकर्मका
लनिर्णयः। अथसंक्रान्तिगयुक्तविहितनिषिद्धकर्मकालोनिरूप्यते। तत्रदेवी
पुराणे। द्वादशैवसमाख्याता मासाः संक्रान्तिविशेषाश्चयादयोमीनान्ताद्वादशैवसमा
ख्याताः कथिताः नक्रमलमासेनसंक्रमणाभावादशमासासम्भवंतीतिसंक्रान्त्यापिनया
दशासम्भवंतीत्येवकानार्थः। तेवविशेषाः समास्तुल्याः संक्रान्तिविहितकर्मणां। सानु
संक्रान्तिनेकैकेवमेषादिनृयासमर्थाद्वेयापथातद्वाणु। मंदामंदाकिनीध्वान्क्षीच
नातेवमहोदरी। राक्षसीमिश्रितावैवसंक्रान्तिः सप्तधानृयामंदाध्रुवयनिज्ञेया
मृदौमंदाकिनीतथा। क्षिप्रेध्वान्क्षीविजानीयादुग्रेघोराप्रकीर्तिता। चरेमहोदरीज्ञेया
क्रूरेन्द्रेराक्षसीमता। मिश्रितावैवनिर्दिष्टामिश्रितन्त्वैस्तुसंक्रमे। सर्वाणीणितानि
नक्षत्राणिविपक्षुनक्षत्रेषुजायमानासंक्रान्तिर्मंदानामभवति। एवंसर्वत्रज्ञेयाम्हनि
अनुराधाचित्रारेवतीमृगशीर्षाणि। क्षिप्राहस्ताश्विनीपुष्याः। उग्राः पूर्वात्रयभरणी
मघाश्चरवनाः पुनर्वसुश्रवणाधनिष्ठास्वातिशतभिषाः। क्रूरमूलज्येष्ठाश्लेषाद्यामिश्राः कृ
त्तिकाविशाखाचा ... सवर्ण ... उद्वाः शेषाः प ... विशेषस्कन्दे। वीपुनागएवोक्तः।

मेदाह्निके पुर्विद्धा वो नारदं इत्युभयपक्षे महोदयाः बुधः ताः षोडिकानां ऋयावत्ता ताजसी ताज्
स्नानान्तु जेचान्येषु न कर्मणः । सर्वेषां चैव कानां मिश्रिता न्त्रतिवर्द्धिनी । नपाः सीदन्ति पूर्वा
क्रमध्याह्ने तु द्विजोत्तमः । अयना ह्येतया वैरणाः स्व दृष्टवास्तमितन्त्रवो । पिशां चास्त्वन्यदो न
मदन. लुभ्यर्द्धरात्रे तु नाज्ञसाः । अर्द्धरात्रे व्यतीते तु पीड्यन्ते नरनर्तकाः । उभः कालेतु संक्रा
न्तौ हन्ति गोस्वामिनोऽन्नात्। हन्ति च जनितान्स वीन्सं ध्याकालेन संशयः ॥ ब्रह्म
४७ पुराणेप्युक्तं ॥ शुक्लपक्षे तु सप्तम्यां यदा संक्रमते रविः । महाजयात तस्य
हे सप्तमी भास्करप्रिया । स्नानदानं जपो होमः पितृदेवादिपूजनम् । सर्वं को ४७
टिगुणं प्रोक्तं तयने नमहे । जसा । यस्तस्यां स्नपयेत्सूर्यं तेन पश्यसाध वा । सु
रवमेव फलं प्राप्य विनं सूर्यपुरं व सेत् । आसां मंदादीनां क्रमेण पुण्यकालो दे
वीपुराणे रवोक्तः । त्रिचतुःपंच सप्ताष्टनवद्वादश एव च ॥ क्रमेण घटिका
घ्नतास्तत्पुण्यं पापनाशिकं । पापनाशिकं मुख्यं । एतावतास्त्रक्रमेस क्रान्ति
कोले व साहितादिभ्ययोगजनन पुण्यपरेता स्विपि घटिका स्तु भवतीत्यर्थः ।

॥ तथान्यत्राप्युक्तं ॥ अतीतानागते भोगे नाड्यः पंचदशस्मृताः । अतीताः पंचदश घटि
काश्चन्यागतास्वपंचदशघटिकाः संक्रान्तिभोगकालः संक्रान्ति निमित्तयोः पु
ण्यपापयो भोगकाल इत्यर्थः । संक्रान्तिसंज्ञाविशेषपुण्यफलविशेषमभिहितः ॥
विष्णुपदे बेवडराति मुखकः । स
विष्णुवेष्णु वज्ञ अयते दत्तेन वति वा अयरवो विष्णुपदे वेवंडरा तिमुखकं । अ
यनेषु विकल्पायस्तन्मे निगदतः शृणु । याबद्दिशोल्कलानुक्तास्तत्पुण्यं तत्तनाय
यनेषु विकल्पायस्तन्मे निगदतः शृणु ॥ अस्यार्थः । अयनेषु विकल्पो या विशे
षो । निर्विशेषो भास्करेद्दक्षोदिनाते दक्षिणायने ॥ इत्यभि चायनेम वविशेषो वो वपति । याबद्दिश
नः पुण्यस्य तन्मे निगदतः शृणु ॥ इत्यभि चायतेम वविशेषो वो वपति । याब दिंश
कलानुक्ता इति विष्णुवादिषु पुण्यकाल घटिका न्या अधिको अयनेम नुक्ताः ।
पुण्यकालस्य घटिका अधिकाः । भावदंविके तपुण्यमुत्तरायणे दक्षिणायने
न विष्णुवादिषु जपहोमादिना पुण्याद्विंशतिः कला विंशतिमतीतकालात्संक्रा
तिन्नणाहइं जाव इवीतितावन्मुण्ये निवृशेराक इत्यत्र संक्रान्तिकालेनास्करौ
अवहितानवतातदृनिसामर्थ्यनं कर्कट संक्रमोनात्रिदंबानान्तु पर्वदिनमितिव

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

वनान्तकर्कटमन्त्रीतिधनुःपर्यन्तादेवानां नाम्रिः मकरादिमिथुनपर्यन्तदेवानामहस्तस्मिन्दि
नान्तेमिथुनेयेनवसंख्याकाअंशास्तेष्वंशिन्यो निर्गतो निरंशो भास्करेदक्षिणायने
कर्कटके दृश्यो यावद्विंशतिकला भुक्तास्तावत्पुण्यमित्यनेनानुभूयते॥ ततश्च मकरसंक्रा
न्तौ कर्कटके च विष्णुवादिषु दानहोमादिना यत्पुण्यं तत्तस्माद्विंशतिगुणं भवती
मदन॰ तिवचनार्थः। तथा च अयनादिषु पुण्यकालविशेषः स्मृतौ दर्शितः। तत्र कर्कटसंक्रा
न्तौ पूर्वास्त्रिंशद्घटिकाः पुण्यकालः। मकरसंक्रान्तौ परा विंशतिघटिकाः॥ तथा च वृ
द्धवसिष्ठवचनं॥ त्रिंशत्कर्कटके नाड्यो मकरे विंशतिः स्मृताः। भुक्तादेवीपुरातोष्णुः॥
४८ षडशीतिमुखे तीते तुल्ये च विषुवद्द्वये। भविष्यत्ययने पुण्यमतीते चोत्तरायणे॥ अर्वाक्षो ४८
डश विज्ञेया नाड्यः पश्चाच्च षोडश। कालः पुण्योर्कसंक्रान्तौ विद्वद्भिः परिकीर्तितः॥ अपाला
प्याह॥ संक्रान्तेः पुण्यकालस्तु षोडशोभयतः कलाः। चंद्रसूर्योपरागे तु यावद्दर्शनगोच
राः॥ अत्र षडशीतिमुखेत्यादिस्वरूपं ज्योतिःशास्त्रोक्तं ग्राह्यं॥ धनुर्मिथुनकन्यासु मी
नेच षडशीतयः। वृषवृश्चिककुंभेषु सिंहे विष्णुपदा स्मृता। कर्कटे मकरे विद्यादयने द

क्षिणोत्तरे। मेषे चैव तुलायां च विषुवे परिकीर्तितः॥ अत्र वचनव्यवस्था॥ षडशीतिमुखे
तीत इत्यादिवचनं दिवासंक्रान्तिविषयं। उभयतः षोडशनाडीनां पुण्यत्वमपि दिवस
जायमानसंक्रान्तिमात्रविषयं॥ इदानीं रात्रिसंक्रान्तिविषये निर्णीयते। तत्र देवीपुराण
वचनं॥ असंपूर्णेऽर्द्धरात्रे तु उदयास्तमयेपि च। यामार्द्धे भास्करे पुण्यं अपूर्वे वा परेऽह्नि
दले। अर्द्धरात्रेऽपूर्णे यदा रविसंक्रमस्तदा पूर्वदिनार्द्धमपराह्नद्वयं पुण्यं। अत्र भास्क
राद्धो दिनस्य परः मुख्या अस्या संगतः। यद्यपि अपूर्णे अर्द्धरात्रे इत्यनेनैव अपूर्वे वा परेऽह्नि
दल इत्युक्तं तथापि पुण्यसंबंधार्थमिदमुक्तं। यथा दिवसे पुण्यं तथा अपूर्वे वा परे वा दले
पि पुण्यं भवतीत्यर्थः। तथा उदयास्तमयेपि मानार्द्धदिवसप्रहरद्वयं पुण्यं। त
त्र उदयो नाम प्रथमरेखादर्शनात्प्रभृति संपूर्णरविमंडलावलोकनपर्य
न्तः कालः। अस्तमयो नाम मंडलादर्शनप्रवृत्तेः। संपूर्णमंडलादर्शनान्तःका
लः। तदा अस्यामुदयास्तमयान्योर्ना त्रिदिवस्यान्यः संध्यासंज्ञकः कालोऽप
ता। तस्मिन्नपि संक्रान्तौ दिनार्द्धं पुण्यमित्यर्थः। संध्याकालस्य रात्रिदिवसव

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

हिं॥ इतत्वेन पक्षच्युत्क्रमणो॥ यथ पदाहयोगारखकस्य॥ दिवासंध्या[illegible]कगास्य वह्नि
सूत्र ऽ द सुखः। कुर्यात्तु त्रपुनीषलनात्रौ वदन्ति गाम्मुखः। संपूर्णा
र्द्धरात्रसंक्रमणे दैवी पूर्वाणा एव व्यवस्थोक्ता। अर्द्धरात्रे त्वसंपूर्णो दिवा
पुण्यमनागतं॥ संपूर्णो ऽनयोर्द्वयमतिरेकपरेहनि। अर्द्धरात्रे त्वसंपू
मदन० र्णो दिवापुण्यमित्यत्र पूर्वदिने पुण्यमिति परिशेषप्रमाणसिद्धोयम
र्थः। संपूर्णोर्द्धरात्रे ऽनयोरतिरेकपरेहनीति वक्ष्यमाणत्वादनागतं वचनान्त
रेणाप्राप्तमित्यर्थः। अत्र ऽनयोर्दिनयोरेकसंक्रमणनिमित्तस्य नैमित्तिक ४७
४७ स्य स्नानदानादेः संक्रमणो न विशेषवनितार्थत्वेन न समुच्चयः। श्रीहिन
वीयजेत यवैर्वा यजेतेतिवद्विकल्पः॥ विकल्पस्तु चकस्य वा दिवस्य दर्श
नात्। तस्माद्व्यवस्थया पूर्वदिने परदिने वा पुण्ये वेदितव्यं। तत्र कश्चिद्
दिदं व्यवस्था वा कथमाहा षडशीतिमुखतीतेर्वृत्ते च विष्णुवद्द्वये। तदि

व्यत्ययने पुण्यमतीतेवोत्तरायणे॥ अर्द्धरात्रे षडशीतिमुखसंक्रमे अतीते परदिने पुण्यं ज्ञेयं।
विषुवद्द्वये च तस्मिन् सति परदिने पुण्यमिति। एवं दक्षिणायने अर्द्धरात्रे भविष्यति पूर्वदिनं पुण्य
मित्यर्थः। उत्तरायणे अर्द्धरात्रे जाते अतीते स[illegible]पुण्यमिति व्यवस्था। अन यात्रीत्या
अर्द्धरात्रे संपूर्णासि यान्यजनादीनि तानि[illegible]तिमुखतीते इति वाक्येन पूर्वदिनार्द्धे उक्ता
दिनार्द्धे व्यवस्थापितानि। विष्णुपद्यां[illegible]पक्ष वचनाभावाद्व्यवस्था प्रतिसाकाङ्क्षा
सता अनेन वाक्येन व्यवस्थाप्यते। आद्या[illegible]ज्ञानीयाद्यद्यभिन्ना तिथिर्भवेत्। अर्द्धरा
त्रव्यतीते तु विज्ञेयमपरेहनि। अस्यार्थः। यदर्द्धरात्रे रविसंक्रमस्तदा आद्यावहनि पूर्वदिने
पुण्यं विजानीयात्। तिथिश्चेदभिन्ना भवति पूर्वदिनतिथ्याः संक्रमकाले एकैव तिथिर्भवति
यदि संक्रमकाले अन्या तिथिः स्यात्तदापर[illegible]पुण्यमिति। अर्द्धरात्रव्यतीते संक्रमे भि
न्नायामभिन्नायां वा तिथौ परदिनमेव पुण्यमिति। तदनेन विष्णुपदी व्यवस्थाप्यत इति व्या
ख्यातवान्। तदिदं व्याख्यानमसमंजसं। यदर्द्धरात्रे षडशीतिमुखादेरयनान्तस्य पूर्वा
[illegible]दिवचनमिति[illegible]मपीति समदिवससंक्रान्ति विषयत्वाभिधानात्

Indira Gandhi National Centre for the Arts

यात्रसंक्रांतिवाक्यप्रकरणाणाठात। पूर्वोत्तरवाक्ययोरन्यपारेन प्रकृतत्वात। तथाबगतिः अर्द्धरात्रेनायमाना
नांसर्वसंक्रान्तीनां व्यवस्थोक्ता तिसाकोज्जलादादापुण्यं विजानीयादिति वचनेपूर्वोत्तरदिनाद्वयोः संक्रमे
क्रांतीनांपुण्यफलव्यवस्थापकं नविष्णुपदीमात्रव्यवस्थापकमिति। एतेनार्द्धरात्रसंक्रमणायदुत्पादितम
स्पपुण्यफलमुक्तं तद्विन्नतिथ्यभिप्रायेण। अर्द्धरात्रेबातलुपूर्वदिनेतिथ्यभेदेपिपरस्यैवादिवसस्यपूर्व
मर्द्धपुण्यमातिष्ठिते। अथवामामासिद्धांते। संक्रांतोर्द्धरात्रसंक्रमणेपूर्वोत्तरदिनवायस्यासमाशयणीया॥
नोभिन्नादिवसोऽस्तियद्यपरपुण्यं तदहःस्मृतं निष्क्रान्तायादिवार्द्धरात्रसमयेतस्यद्वितीयंनदाक्रांतिस्या
यदिवार्द्धरात्रसमयपुण्यं तदहर्द्वयंपूर्वकं कृत्वाकेपरतदपरश्राद्धादिककर्माणि॥ ॥ अथत्तम
मदन ५० दिवसमध्यदिरात्रिसंक्रमस्तदा श्राद्धादिकर्माणि कर्कटेपूर्वदिनंपुण्यंमकरेद्वितीयदिनंपुण्यमत्यर्थः। ५०
याम्यायनविष्णुपदेतथादौ दानाद्यन्ते विषुवेवमध्ये॥ वदन्तातीतपादशीतिवक्रेमहर्षयः
दक्षिणायनवत्सौम्य॥ ॥ ॥ इतितिथिनिर्णयसारेसंक्रान्तिनिर्णयः॥ ॥ ॥ ॥

अथग्रहणकालनिर्णयः॥ तत्रजाबालस्मृतौ॥ संक्रांतौपुण्यकालस्तुषोडशोभयतःकला। चंद्रसूर्यपरागेतु
यावद्दर्शनगोचरः॥ यावद्दर्शनगोचरइतिराहुदर्शनसंक्रांतिविवाहास्पयुद्धं द्विषु स्नानदाना दिक्रि
कार्यानिशिकाम्यव्रतयुक्त्यादिवचनाच्छ्राद्धपक्षान्तगोचरस्पतचंद्रसूर्ययोर्ग्रहस्यनिमित्ततावगम्यते॥
ताम्रपट्टानदर्शनेपदस्यमुख्यत्वेतेनसंघादिकृत्स्नस्नानदानादिकंनकार्य॥ एवंअस्तमितोऽ
परहानेनचंद्रसूर्ययोर्दर्शनेतदपिवाशुषमेव॥ यदाहवृद्धः॥ चंद्रार्कोपिरागेनाश्नीयात् अस्तमयो
रस्तगयोर्दृष्ट्वास्नात्वापरेऽहनीति। अश्नीयादितिशेषः॥ सूर्येन्दुपर्वस्नानाद्यात्सूर्ययोर्ग्रहात्पूर्वमाकसार्थे
शशिग्रहात॥ यत्कालवनाश्नीयात्नोत्वाश्नीयात्प्रमुक्तयोः मुक्तयोः चंद्रसूर्ययोः॥ मुक्तेशशि
निर्मुक्तेतयदिनस्यामहानिशा। स्नात्वाह्यपरेऽह्नि तदाजस्तमितयोरस्तदा महानिशायाश्चे
द्यथनशाद्धप्रहराद्वद्वमुहूर्त्तचतुष्पयं॥ नद्यायग्रहणस्नानदानादिक्रियाणांकालनसप्तम॥
यथा॥ ग्रस्यमानेनवक्रमानेग्रस्तहोमाविधीयते। मुच्यमानेनवद्धानेमुक्तेस्नानेप्रकीर्तितं॥ इतिग्रहण
॥ ॥निर्णयः॥

Indira Gandhi National Centre for the Arts

रात्रसंक्रांतिवाक्यप्रकरणपाठात्। पूर्वोत्तरवाक्ययोरन्यपरत्वं प्रकृतत्वात्। तथा च सति अर्द्धरात्रे जायमाना
नां सर्वसंक्रान्तीनां व्यवस्थोक्ता तिसाकोञ्जलादादोपुण्यं विजानीयादिति वचनं पूर्वोत्तरदिनाद्वयोः सर्वसं
क्रांतीनां पुण्यफलव्यवस्थापकं न विष्णुपदीमात्रव्यवस्थापकमिति। एतेनार्द्धरात्रसंक्रमणे यदुभयदिवस
मदन० स्य पुण्यफलमुक्तं तद्भिन्नतिथ्यभिप्रायेण॥ अर्द्धरात्रव्यतीते तु पूर्वदिने तिथ्यभेदेपि परस्यैव दिवसस्य पूर्वा
र्द्धं पुण्यमिति स्थितं। अथ वा सोमासिद्धांते। संक्रांतौ अर्द्धरात्रसंक्रमणे पूर्वोत्तरदिनव्यवस्थासमाश्रयणीया॥
नो भिन्नो दिवसोस्ति यद्यपरपुण्यं तदहः स्मृतं निष्क्रान्तो यदि वार्द्धरात्रसमये तस्माद्द्वितीयं तदा क्रांतिस्था
५० यदि वार्द्धरात्रसमये पुण्यं तदहर्द्वयं पूर्वं कर्क्कटके परं तदपरं श्राद्धादिके कर्मणि॥ ॐ स्मभृशे॥ अद्यतन ५०
दिवसमध्ये यदि रात्रिसंक्रमस्तदा श्राद्धादिकर्मणि कर्कटे पूर्वदिनं पुण्यं मकरे द्वितीयदिनं पुण्यमित्यर्थः।
याम्यायने विष्णुपदे तथादौ दानाद्यनं विषुवे च मध्ये॥ वदन्त्यतीते षडशीतिवक्त्रे महर्षयश्चो
त्तरायणे च सौम्ये॥ ॥ ॥ इति तिथिनिर्णयसारे संक्रान्तिनिर्णयः॥ ॥ ॥

अथ ग्रहकालनिर्णयः॥ तत्र जाबालस्मृतौ॥ संक्रान्तौ पुण्यकालस्तु षोडशोभयतः कलाः। चन्द्रसूर्योपरागे तु
यावद्दर्शनगोचराः॥ यावद्दर्शनगोचर इति राहुदर्शनसंक्रांतिविवाहात्ययवृद्धिषु स्नानदानादिकं
कार्यं निशि काम्यव्रतेषु चेत्यादिवचनाद्ग्राहुस्पर्शनगोचरस्येत चन्द्रसूर्यग्रहस्य निमित्तत्वं गम्यते।
चाक्षुषदर्शनपदस्य मुख्यत्वे तन्न मेघादिच्छन्ने स्नानदानादिकं न कार्यं। एवं अस्तमितोद
परहेनेचन्द्रसूर्ययोर्दर्शनं तदपि चाक्षुषमेव॥ यदाह विष्णुः॥ चन्द्रार्कोपरागे नाश्नीयात् अस्तमयोः
स्तगयादृष्ट्वा स्नात्वा परेद्युरिति अश्नीयादिति शेषः॥ स्नात्वा नाद्यात्सूर्यग्रहात्पूर्वमेव क्रियायै
राशिग्रहात्। ग्रहकालेन नाश्नीयात्स्नात्वाश्नीयाच्च मुक्तयोः। मुक्तयोरर्द्धचन्द्रसूर्ययोः॥ मुक्ते शि
निर्भुञ्जीत यदि न स्यान्महानिशा। स्नात्वाद्यश्चापरेद्युर्ग्रस्तास्तमितयोस्तदा महानिशा रात्रेः
मध्यमं प्रहरद्वयं मुहूर्तचतुष्टयं। तथा ग्रहणास्नानदानादिक्रियाणां कालं दीपपुनश्च॥
यथा॥ ग्रस्यमाने भवेत्स्नानं ग्रस्ते होमो विधीयते मुच्यमाने भवेद्दानं मुक्ते स्नानं प्रकीर्तितं॥ इति ग्रहणा
॥ ॥निर्णयः॥ ॥

Indira Gandhi National Centre for the Arts

अथ नक्तव्रतकालनिर्णयः ॥ तत्र स्वर्णाद्व्यतिरिक्तं नक्तव्रतं प्रदोषव्यापिन्यां तिथौ ग्राह्यं ॥ यदुक्तं विष्णु-
धर्मोत्तरे ॥ उपोष्यं तच्च नक्तं यस्मिन्नस्तमियाद्रविः ॥ सुमंतुरप्याह ॥ यत्राद्धरात्रादर्वाक् च नक्तं नक्तं प्रा-
प्यते तिथौ ॥ तत्र नक्तव्रतं कुर्यादिति पाराशरस्मृतौ ॥ स्वर्णाद्युत्थविष्णुमित्तिमिति शालेना तत्राघा दिमिस्मिते ॥
यदाह व्यासः ॥ स्वर्णान्तु यत्कर्म उत्तरायणसंयुते संवत्सरकृतान्यायस्तानि गुणाविवनस्पति ॥ च
निष्ठामिस्मितं कार्यं स्वर्णाकर्म यद्भवेत् ॥ तत्कर्म सफलं विद्याद्दृष्याकरणास्य इकमिति ॥ इति नक्त-
मदन० व्रतितिथिनिर्णयः ॥ अथ युगादिमन्वादिनिर्णयः प्रकाश्यते ॥ तत्र भविष्यपुराणे ॥ वैशाखशुक्लपक्षे तु ५१
५१ तृतीयायां कृतं युगं ॥ कार्त्तिके शुक्लपक्षे तु त्रेता तु नवमेऽहनि ॥ अथ भाद्रपदे कृष्णत्रयोदश्यां तु द्वा-
परं ॥ माघे तु पौर्णमास्यां तु घोरं कलियुगं तथा ॥ युगारंभास्तु विज्ञेया युगाद्यास्तेन विश्रुताः ॥ एतच्च
कल्पांतरविषयमिति मंतव्यं ॥ अस्मिन् कल्पे तु कृतं लोके तथा कृतयुगाद्याः कवयो विदुः ॥ शुक्ले
पूर्वाह्णिके ग्राह्याः कृष्णे चैवापराह्णिका इत्यादि वचनानुरोधेन ज्योतिःशास्त्रोक्ता युगादयो ग्राह्याः ॥ ॥

यदाह श्रीपतिः ॥ माघोपवर्षे कृष्णानुनभस्ये च त्रयोदशी ॥ तृतीया माधवे शुक्ला नवम्यूर्जे युगादयः ॥
तथा कलिर्भाद्रपदमासि माघे तु द्वापरस्मृतौ ॥ त्रेता चैव त्रिवैशाखे कृतादिः कार्त्तिके स्मृता ॥ अथ मन्वादयः
शुक्ला नवमी द्वादशी कार्त्तिके तथा ॥ तृतीया चैत्रमासस्य तथा भाद्रपदस्य च ॥ फाल्गुनस्य त्वमावास्या
पुष्यस्यैकादशी तथा ॥ आषाढस्यापि दशमी माघमासस्य सप्तमी ॥ श्रावणस्याष्टमी कृष्णा तथाषाढी
च पूर्णिमा ॥ कार्त्तिकी फाल्गुनी चैत्री ज्यैष्ठी पंचदशी तथा ॥ मन्वन्तरादयश्चैताः दत्तस्याक्षयकारिकाः ॥
अमावास्या श्रावणाष्टमी व्यतिरिक्तास्सर्वास्तिथयः शुक्लाः ॥ युगादिषु मन्वादिषु तत्तत्कर्मकालव्या-
पिनी तिथिर्ग्राह्या ॥ यदुक्तं ॥ मन्वादौ च युगादौ च ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ॥ व्यतीपाते च वैधृत्यां तत्काल-
व्यापिनी क्रिया ॥ यो विहितः कालः तत्कालव्यापिनी श्राद्धादिक्रिया कार्येत्यर्थः ॥ मन्वादियुगादि-
तिथिस्मरणेऽपि पूर्वेद्युरुपवासः श्राद्धकाले श्राद्धं ॥ इति ग्रहनिवृत्तौ पातैर्व्यतिमध्ये दानं ब्राह्मण-
भोजनमिति वचनात् ॥ तथा अयनसंक्रान्त्युदये स्नाने दत्तं चावनमैथुनं जातबन्धिनमेव तत्कालव्या-

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

पिनीतिथिरितिसद्भिर्मनवद्यं ॥ ॥दोषंपरित्यज्यमनञ्जमेनंग्रंथंबुधाःसत्वगुणाविचार्य ॥ गुणाऽऽक
र्षेहितत्येनसमग्रकालंविनिश्चितुमनोप्यवरस्वतत्र ॥ सोशोभनाव्यस्तु धियास्मृतिसारनाम्निपोथेच
सानुविलसन्मतिमंदुराणा ॥ अस्मिन्व्यधायितिथिनिर्णयसारनाम्निग्रंथक्रियानाखिललोककृ
तिप्रयासः ॥ ॥ ॥इति श्री कर्णारमल्लव्यादिविदुदराजीविराजमानश्रीमदनपालवि
रचितास्तिथिनिर्णयसारःसमाप्तः ॥ शुभमस्तु ॥ सम्वत ॥ १६७ समये श्री चैत्रमासि
शुक्लपक्षे चतुर्दश्यां लिखितमिदं पुस्तकं ॥ बुधे ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ५२

मदन०

५२